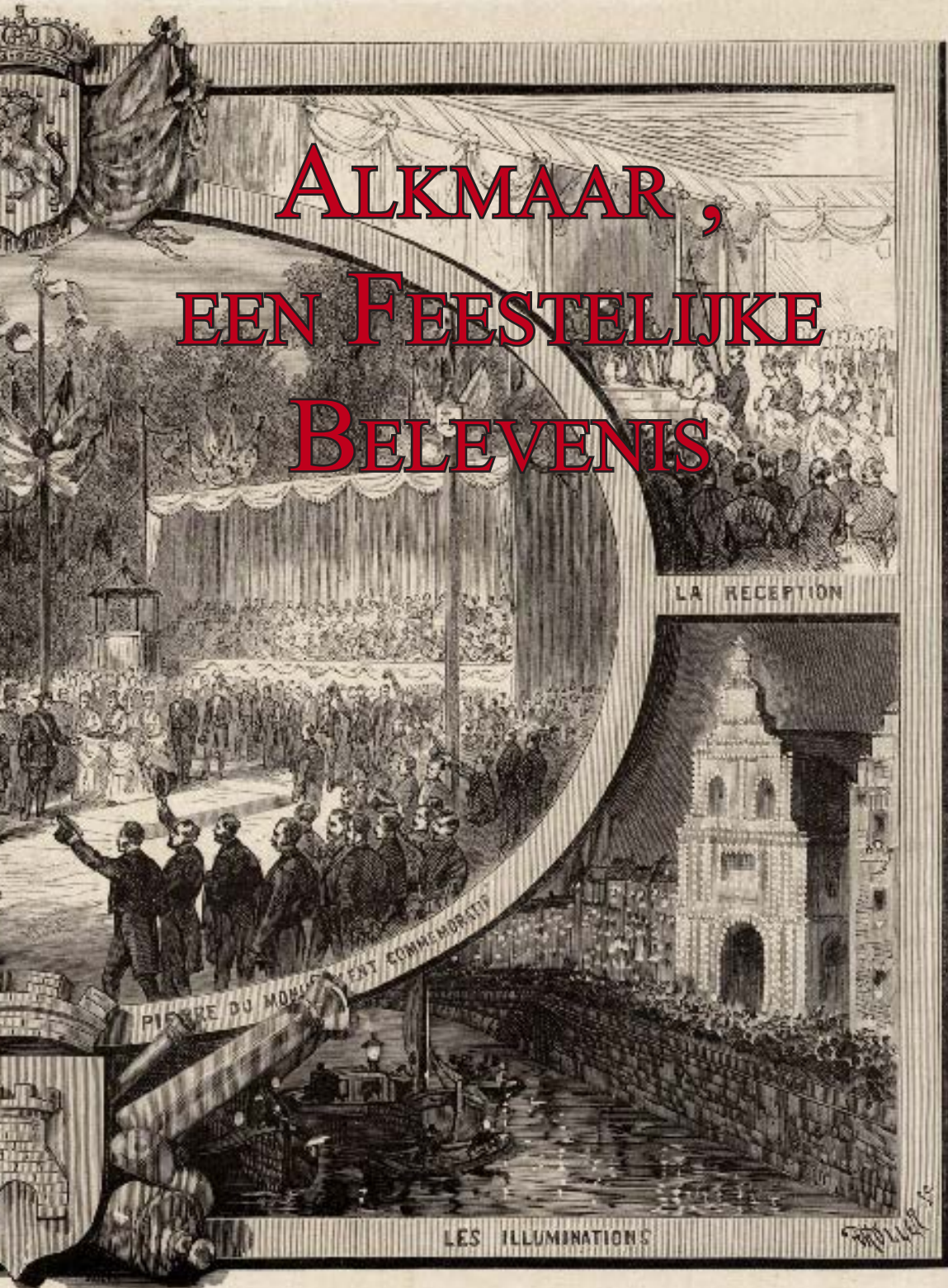

ALKMAAR, EEN FEESTELIJKE BELEVENIS

LA RECEPTION

LES ILLUMINATIONS

ALKMAAR, EEN FEESTELIJKE BELEVENIS

Door

Kees Komen
Rob Roedema
Harry de Raad
Bob van Wely
Frank van Wijk
Carla Rogge

Redactie

Afdeling Monumentenzorg en Archeologie, Gemeente Alkmaar

Vormgeving en omslagontwerp

Rob van Wilgen

Druk

Tijl Uilenspiegel Alkmaar

Oplage

500

Enkele afbeeldingen in deze uitgave zijn digitaal geretoucheerd

Uitgave van de gemeente Alkmaar in samenwerking met het Regionaal Archief Alkmaar. Verschenen ter gelegenheid van de Open Monumentendag op 9 september 2006 in Alkmaar.

Regionaal Archief Alkmaar

Omslag: Houtgravure "Le trois centième anniversaire de la délivrance d'Alkmaar", een prent met 5 afbeeldingen van de festiviteiten ter gelegenheid van 300 jaar bevrijding in 1873. In het midden een elipsvormige afbeelding van de eerste steenlegging door de koning bij een monument. Hieromheen vier afbeeldingen. Boven links: Het afvuren van kanonnen. Boven rechts: De receptie van de koning. Onder links: De historische optocht bij het stadhuis. Onder rechts: Feestelijk verlichte grachtenpanden. Midden onderaan het wapen van Alkmaar temidden van een trofee. Annotatie: Naar een schetsontwerp van M.N. Havard. De prent is afkomstig uit het dagblad: "Le Monde Illustré", 1-11-1873. (F. Moller naar M. Volnay, 1873) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

INHOUD

VOORWOORD	3
FEESTELIJKE MOMENTEN, VASTGELEGD IN MONUMENTEN <i>Kees Komen</i>	5
FEESTELIJK KLINKEN EN DRINKEN! (FEESTGLAZEN UIT ALKMAARSE BODEM) <i>Rob Roedema</i>	15
OVER HERBERGEN, KOFFIEHUIZEN, SCHOUWBURGEN EN BIOSCOPEN <i>Harry de Raad</i>	19
ZINGENDE TORENS (HISTORISCHE TORENSINSTRUMENTEN EN -MECHANIEKEN IN DE ALKMAARSE BINNENSTAD) <i>Bob van Wely</i>	43
ALKMAAR ORGELSTAD <i>Frank van Wijk</i>	59
ORGELKASSEN IN PROTESTANTE KERKEN TE ALKMAAR (1511-1877) <i>Carla Rogge</i>	77

Verantwoording hoofdstuk titelpagina afbeeldingen

p.5: Tekening van de toren van het waagegebouw. (C.W. Bruinvis naar A.W. Weissman, 1880).

p.15: Detail van een tekening van het interieur van een herberg met een groot aantal personen. In het midden een jager. Een naast hem staande persoon houdt een pas geschoten haas in zijn handen. Rondom diverse pratende, drinkende en rokende figuren. (J.P. van Horstok, 1800).

p.19: Detail van een tekening met rechts de herberg Het Hof van Holland (J. de Ruyt, 1821).

p.43: Detail van een potloodtekening van de twee kleine klokken die in het Klokkenhuis in de Koorstraat hebben gehangen, met de randschriften. De klokken werden voor het Klokkenhuis gegoten in 1604 en 1614. Verkocht in 1857, toen het Klokkenhuis werd afgebroken. Datering: 1856, 28 november Vervaardiger: W.F. du Croix, 28 november 1856.

p.59: Tekening met gezicht in de Grote kerk vanaf het begin van de noordergang langs het kleine orgel (anoniem, 1860).

p.77: Tekening van het interieur van de Grote Kerk met zicht op het grote orgel (B. Brobbel, 1900)

[alle afbeeldingen: Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

VOORWOORD

Voor u ligt alweer het derde themaboek in de reeks uitgaven in het kader van Open Monumentendag.

In de titel leest u al dat er een feestje wordt gevierd, want de landelijke Stichting Open Monumentendag viert dit jaar haar twintigste verjaardag.

De gemeente Alkmaar viert dit feest nadrukkelijk mee, ook omdat Alkmaar al die jaren een trouwe deelnemer is aan de Open Monumentendag. In die twintig jaar is het aantal opengestelde panden in onze stad aanzienlijk gegroeid en ook het aantal bezoekers loopt inmiddels tot in de duizenden. Met die ontwikkeling ben ik zeer content, want deze monumentenstad verdient het!

Om het publiek naast de openstellingen te informeren over de lokale geschiedenis is deze reeks ontstaan. Mijn dank aan de vrijwillige auteurs voor hun bijdrage aan deze publicatie is groot. Dit maakt het mogelijk om een breed publiek tegen een zachte prijs te laten genieten van een rijk geïllustreerd en leerzaam boek over feesten en muziek in Alkmaar. Het initiatief tot de samenstelling van deze reeks juich ik daarom van harte toe.

‘Alkmaar, een Feestelijke Belevenis’ wordt geopend met een artikel over diverse monumenten die ons herinneren aan feestelijke momenten. U kunt lezen waarom pasglazen op belangrijke feesten niet mochten ontbreken en hoe de opkomst van het culturele uitgaansleven en haar uitspanningen zich ontwikkelde. Geen feest zonder muziek en daarom is er uitgebreide aandacht voor Alkmaars historische carillons en monumentale orgels.

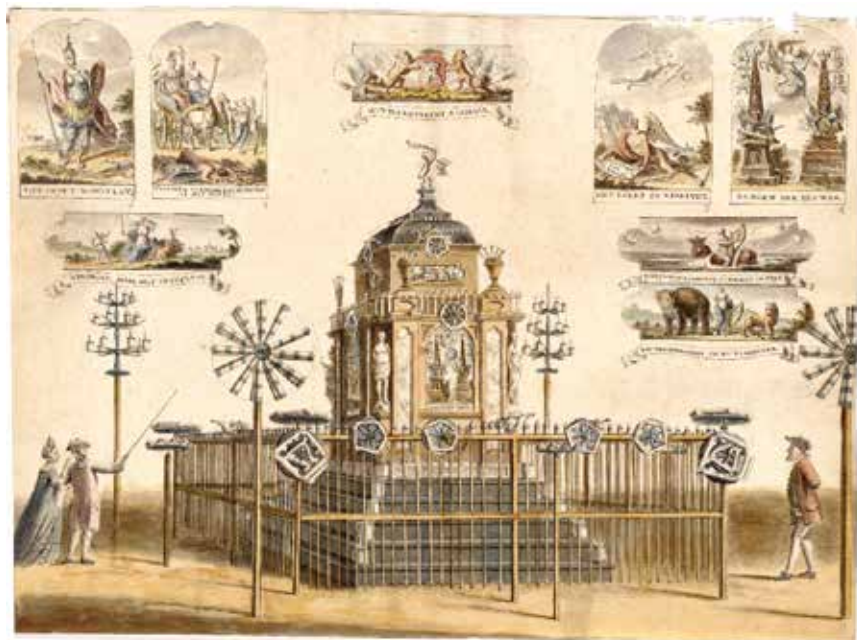
Ik wens u veel leesplezier toe.

Arie Epskamp

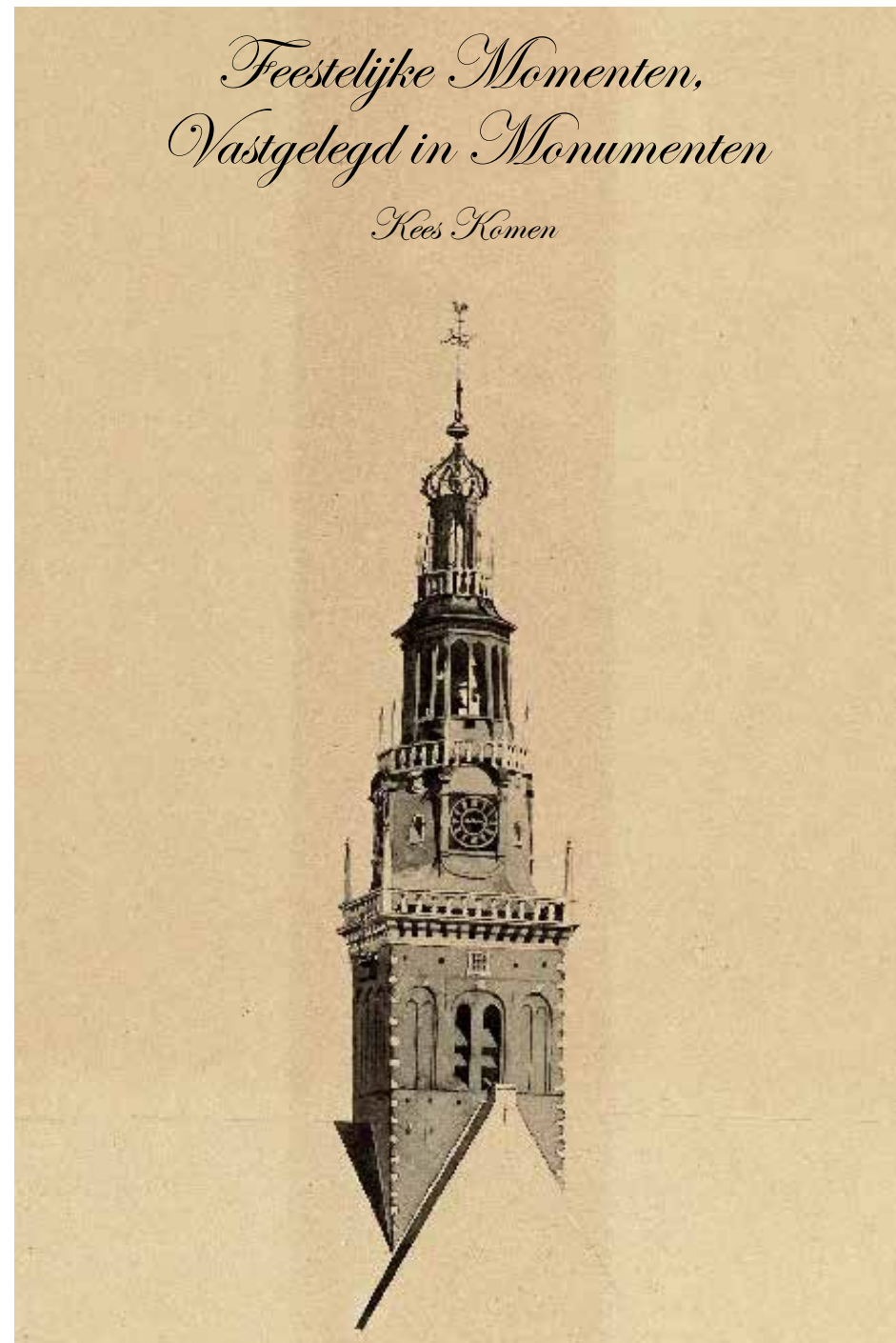
Wethouder monumentenzorg en archeologie

Feestelijke gebeurtenissen in Alkmaar. Boven: "Vrijheids-feest te Alkmaar, 22 maart 1795", een volksbijeenkomst voor het stadhuis. In het midden een versierde vrijheidsboom met ernaast jhr. Cornelis van Foreest die een toespraak houdt richting Willem C. Hofdijk (links op de voorgrond, staande op een podium). (W. Kok naar J.P. van Horstok, 1795). Onder: "Afbeelding van den toestel en de door J.P. van Horstok geschilderde decoraties van het vuurwerk hetwelk ter gelegenheid der viering van het tweede eeuwgetij van Alkmaars verlossing der Spanjaarden in 1573 vervaardigd en afgestoken is op het Waagplein van genoemde stad op den 8 oct. 1773 door Pr. Spont, C.J. van Fokkenberg, N. Goutier, C. Harencarspel en J. Versteeg". (1773) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

Alkmaar, een Feestelijke Belevenis

Alkmaar, een Feestelijke Belevenis

De geschiedenis van Alkmaar heeft vele feestelijke momenten gekend en dankt daar een aantal feestelijke monumenten aan. Een feestelijke bijeenkomst die al sinds de 19de eeuw jaarlijks terugkeert is de plechtigheid op 8 oktober bij het in 1876 onthulde Victoriebeeld. Nauw hiermee verbonden is een object dat in het stadhuis wordt bewaard, een kopie van het zwaard van geuzenleider Cabeliau, die in 1573 de leiding had bij Alkmaars strijd tegen de Spanjaarden en daarmee het Ontzet bewerkstelligde.

Herinneringen aan burgemeesters en aan koninklijke bezoeken zijn door onze voorvaders in steen gegrift. Boer Frans plantte een Wilhelmina-eik bij gelegenheid van haar kroning in 1898, en de gewone burgers lieten een eerste steen in de gevel van hun huis metselen, opdat wij altijd aan hen zullen blijven denken.

MONUMENTEN VAN OVERWINNING

Tekst op de Waaggevel

De voorgevel van Alkmaars meest internationaal bekende monument, de Waag, is aan vele veranderingen onderhevig geweest. Het gebouw begon zijn geschiedenis als gasthuis: het Heilige-Geestgasthuis. Voor een van de wijzigingen werd in 1557 goedkeuring verleend door Philips, koning van Castilië: de Waaghal mocht worden uitgebreid. Tot dan toe kon in de waaghal slechts één ‘schaal’ (weegschaal) staan. Aan de toestemming tot uitbreiding was ondermeer de voorwaarde verbonden dat de bewoners van de Voordam en Zijdam voor een deugdelijke kademuur zouden zorgdragen, opdat de boeren – ‘landlieden’ – met hun schuiten makkelijker konden wenden en keren.

Voordat de Waag werd ingericht, was de Mient de plek waar vele scheepjes hun ladingen, vooral kaas, afzetten. De Mient was toen nog de grens tussen stad en land. Het Heilige-Geestgasthuis spiegelde zich in het water van de Voormeer. Het gasthuis, waaromheen de handel zich afspeelde, was rond 1386 voltooid. De behoefte aan een eenvoudige weeggelegenheid ontstond halverwege de 16de eeuw. Een verbouwing van gasthuis tot Waag, begonnen in 1582, werd in 1584 voltooid. Het waagrecht was al een kleine eeuw

*De Waag vanaf de Zijdam gezien (C. van der AA, ca. 1900)
[Collectie Regionaal Archief Alkmaar]*

Overzicht van de waaggevel met tekst (B. Ulrich, 1997) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

eerder, in 1492, aan Alkmaar geschonken. De stad raakte dit en andere privileges kwijt na te hebben deelgenomen aan een opstand van het Kaas- en broodvolk. In 1581 kreeg de stad het waagrecht terug dankzij heldhaftig optreden in de strijd tegen de Spaanse bezetter in 1573. Dat feit werd bij een gevelrestauratie in 1884 feestelijk in gouden letters op de gevel van de Waag vastgelegd: SPQA Restituit Virtus Ablatae Jura Bilancis, ‘Moed en kracht gaven aan overheid en burgerij het verloren waagrecht terug’.

Klaroemblazer

In een uitbouw van de Waag staat een Romeinse krijgsman. Dit is de klaroemblazer, die al miljoenen toeristen omhoog heeft laten kijken.

Een klaroen is, zo geeft de Larousse-encyclopedie aan, een trompet met een doordringend geluid. Een mooi woord, en in het Latijn nog mooier: clarone, wat staat voor: helder. Hoog op de Waagtoren staat de klaroemblazer, door de Engelse Marjorie Bowen aangeduid als trompetter, anderen spreken van bazuin. In 1926 kwam Marjorie Bowen naar Alkmaar, om gegevens op te doen voor een boek, *De Nederlanden*. “En dan komen wij aan Alkmaar. Het is een echte aankomst”. Haar oog valt op “een trompetter vanaf het Waaggebouw, die onder de wijzerplaat van de klok verschijnt, terwijl mechanische ruiters hun speren laten rinkelen bij de klanken van het carillon. De kleine ‘ruitertjes’ zijn hier even vrolijk en de trompetter is even uitdagend, als de nationale liederen, die boven hun hoofd uitgeschald worden.”

Detail van de oostgevel van de Waag met klok, klaroemblazer en ruitertjes (A.G. van Agtmaal, ca. 1935) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

De klaroenblazer is een monumentale versiering, die herinnert aan klaroengeschal bij feestelijke gelegenheden. De trompetter ‘steekt de klaroen’, zo heet het officieel. Hetgeen verwant is met de zegswijze ‘de loftrompet steken’: iemand in het openbaar luid prijzen. Deze trompetter speelt zijn loflied voor de stedelingen die de Spanjaarden wisten te verslaan.

Dat gaat over feestelijke momenten. Oorspronkelijk moet de klaroenblazer in 1599 al zijn aangebracht. In 1855 vervaardigde Pieter Hengstman, timmerman in de Ridderstraat, een nieuwe klaroenblazer. Toen die ernstig bleek aangetast te zijn door houtrot, mocht Bernard Stikvoort, ondanks een tegenadvies van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, in 1921 het huidige exemplaar uit hout kerven. De legendarische journalist Bram Elte (1903-1982) stond model. Medio jaren zestig vond architect C.W. Royaards bij een restauratie van de Waagtoren het beeld van Hengstman terug. Royaards vond dit exemplaar veel fraaier dan dat van Stikvoort. Hij wilde het herplaatsen. Hengstmans houten klaroenblazer begon echter juist toen scheuren te vertonen en werd bestempeld tot museumstuk. De trompetter van Stikvoort werd opnieuw gepolychromeerd en keerde terug op de toren. De klaroenblazer komt elk vol uur in actie. Daarbij openen zich deurtjes en komen de ruitertjes tevoorschijn, die een soort middeleeuws steekspel uitvoeren. Het is een symbolische weergave van de krachtige verdediging van de stad tijdens het Beleg van 1573. De ruitertjes hebben de oorlogsjaren op de zolder van Openbare werken, destijds gevestigd aan de Keetgracht, doorgebracht. Begin jaren negentig vatte een Amerikaanse tv-maatschappij het plan op, een film over de ruitertjes te maken. Ruitertjes komen niet alleen in Alkmaar voor: we zagen ze ook in Monnickendam en Middelburg en ze zijn er ook in 's-Hertogenbosch.

Het zwaard van Cabeliau

In de hal van het stadhuis in de Langestraat wordt het zwaard van Cabeliau bewaard, althans een replica, want het Rijksmuseum Amsterdam bezit het uit omstreeks 1570 daterende origineel. De kopie van het zogeheten tweehandszwaard, 1,91 meter lang, werd geplaatst bij een renovatie in de jaren 2001-2003. Jacob Cabeliau ofwel Cabeljau, afkomstig uit Gent, heeft naam gemaakt als aanvoerder van achthonderd soldaten tegen de Spanjaarden, in 1573. Jonker Cabeliau, heer van Mulhem, zette zich in voor de vrijheid van de hervormde godsdienst en leidde een vendel geuzen dat Alkmaar verdedigde. Na het Ontzet verleende de Prins van Oranje de held het gouverneurschap over de stad, welke functie Cabeliau tot zijn dood op 22 februari 1574 heeft vervuld.

Het Victoriebeeld

Over het Victoriebeeld – een feestelijk monument bij uitstek omdat de vreugde van de overwinning op de Spanjaarden erin is vastgelegd – is de eerdergenoemde Londense Marjorie Bowen allerminst te spreken. “De grootste glorie van Alkmaar is het beleg van 1573, het eerste georganiseerde verzet tegen de Spanjaarden, dat met succes werd bekroond. Het wordt herdacht op een zeer lelijke ‘Victorie’ in het park, van het soort, dat prijkt in steenhouweruitstallingen

en in de omgeving van Duitse kastelen.” Maker van het Victoriebeeld was Frans Stracké (1820-1898), afkomstig uit Dorsten in Duitsland. Duizend gulden kostte destijds het op 9 oktober 1876 onthulde standbeeld. De eerste steen voor het Victoriebeeld was op 8 oktober 1873 gelegd door koning Willem de Derde. Eigen Haard repte in 1876 van ‘een geniale schepping’, Marjorie Bowen keek er, zoals we zagen, exact vijftig jaar later heel anders tegenaan, toen zij werd geconfronteerd met de gevleugelde vrouwenfiguur met een krans op het hoofd en met aan de linkerarm een met eikenloof omstrengeld zwaard. Voor Alkmaarders is en blijft het Victoriepark elke 8 oktober een feestplek. Het Victoriepark is de historische plek waar het leger van don Frederik de Toledo een

Boven: het in 1876 onthulde Victoriebeeld. Op het voetstuk het wapen van Alkmaar en de zinspreuk *Alcmaria Victrix* (anoniem, ca. 1885). Onder: huldiging bij het Victoriebeeld op 8 oktober ter gelegenheid van de 350 jarige herdenking van Alkmaars Ontzet in 1573. Dit feest werd opgeluisterd door de aanwezigheid van HM Koningin Wilhelmina en Prins Hendrik (anoniem, 1923) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

militair ehech leed. Hij was zoon van Alva en aanvoerder van de Spaanse krijgsmacht die eerder Haarlem, Naarden en Zutphen onder de voet had gelopen. Op de sokkel van het Victoriebeeld staat de inscriptie: 'Hier werd de woedende storm der Spaanse krijgers afgeslagen en hield de genius der vrijheid stand'. Tot 1957 werd de jaarlijkse herdenking bij het beeld uitgesproken door de voorzitter van de 8-October Vereniging, daarna koos men steeds andere sprekers uit. Wat vrijheid betekent, werd nog eens schrijnend duidelijk in de jaren 1940-1945, toen het Victoriebeeld er verlaten bij stond.

VOOR EN DOOR HET KONINGSHUIS

Wilhelmina-eik

Alle mogelijke gelegenheden werden uitgebuit om er iets feestelijks van te maken. Zo plantte veehouder Piet Frans in 1898 bij zijn boerderij aan de Kennemerstraatweg een herinneringseik ter gelegenheid van de kroning van koningin Wilhelmina op 31 augustus van dat jaar. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was het hek dat de boom omringde, op last van de bezetter aan het oog onttrokken met een schutting. Sinds 1874 zijn her in der in het land Oranjabomen geplant. In 1923 werd ter gelegenheid van de 350e herdenking van Alkmaars Ontzet een feestelijke tegel uitgebracht. In 1934 liet men een herdenkingsbord vervaardigen omdat er al vijftig jaar lang schoolfeesten werden georganiseerd, met name bestaande uit tochtjes met de Alkmaar Packet.

De eerste steen

Niet op de laatste plaats geldt de eerste steen als een feestelijk mo(nu)ment. Vooral in de tweede helft van de 19de eeuw mochten kinderen een eerste steen in de gevel van

Z.K.H. Prins Bernhard onthult een steen aan de Zuiderkruisstraat in de daar gebouwde woningen voor gedemobiliseerden. Rechts van hem burgemeester Wytéma (anoniem, 1950) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

het ouderlijk huis plaatsen. De leeftijd van de kinderen die deze eer te beurt viel, varieerde van 1 tot 15 jaar, en het lag in de bedoeling dat hun namen tot in de eeuwigheid bewaard zouden blijven. De steen was nooit de allereerste steen van het huis, maar dat deed er niet toe. En de meesten van de betrokken kinderen zouden anoniem de geschiedenis ingaan, zoals de kinderen De Jong, die op 28

maart 1898 een eerste steen legden op het adres Oudegracht 153-155. Deze kleine tuitgevelhuisjes worden, evenals de belendende woningen 139-151, 'Alkmaardertjes' genoemd. Eerste stenen voor bouwcomplexen werden door volwassenen gelegd, zoals een steen in de Willem de Zwijgerlaan, hoek Karl Marxstraat in de Overdie. Prins Bernhard verrichtte daar op 14 september 1950 de eerste steenlegging voor een serie woningen ten behoeve van gedemobiliseerden.

H.M. Koningin Juliana onthult de gedenksteen in de stadsmuur aan de Wageweg. Naast haar burgemeester Wytéma (Nationaal Fotopersbureau, 1952) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

Gedenksteen in stadsmuur

In juni 1975 -Monumentenjaar- begon een intensieve restauratie van de stadswal langs het Victoriepark, het enige stukje stadswal dat Alkmaar nog rijk is, afgezien van een fragment in het museum. Op dat moment lag de stadsmuur er 'afgerakeld' bij. Schaamteloos, omdat de muur ooit deel uitmaakte van een bolwerk dat voor de Spaanse troepen onneembaar bleek. Bij de restauratie werden kalkzandstenen vervangen door originele kloostermoppen. Het onderhavige stukje stadsmuur werd in 1951 opgegraven. Op 20 juni 1952 onthulde koningin Juliana een gedenksteen met de tekst: 'Victis invicta viris Almaria Victrix. Ter herinnering bezoek H.M. Koningin Juliana. Stadsmuur uit 1573 blootgelegd en hersteld in 1952. 20.VI.1952'. De vertaling van de eerste regel is: 'Onoverwinnelijk doordat de mannen onoverwinnelijk waren, begon bij Alkmaar de victorie'. Zeer recent archeologisch onderzoek heeft voorlopig uitgewezen dat het hier niet gaat om de muur die tijdens het beleg vernield is door Spaans kanonvuur, doch om de directe opvolger hiervan.

ERETEKENS VOOR EREBURGERS

Wendelaarlantaarn en borstbeeld

In de Overdie staat een borstbeeld ter ere van mr. Willem Cornelis Wendelaar, die van 1919 tot 1934 burgemeester van Alkmaar was. Wendelaar, overleden in 1967, was een geboren diplomaat en daarnaast een gentleman. Het was voor heel Alkmaar een

feestelijk moment, toen op 23 januari 1970 in de Overdie het borstbeeld van Wendelaar werd onthuld door diens dochter. Maker is de beroemde Mari Andriessen (1897-1979), die ondermeer elf verzetsmonumenten heeft gecreëerd. Het bekendst is De Dokwerker op het Jonas Daniël Meyerplein in Amsterdam.

De Alkmaarse bevolking eerde burgemeester Wendelaar voorts bij het koperen jubileum van zijn ambt in 1932 met een monumentale lantaarn. De gedenkzuil met de lantaarn is ontworpen door de Amsterdamse architect Alexander Jacobus Kropholler (1881-1973), die ook het voormalig politiebureau en het belendende bankgebouw 't Hooge Huys tekende. De zuil met de lantaarn stond aanvankelijk op het Kerkplein en verhuisde enkele meters naar het Canadaplein. Het Canadaplein ontstond evenals het Vestplein bij een herindelings van het Kerkplein. Enkele jaren geleden verhuisde de zuil opnieuw, nu naar het pleintje bij de ingang van de Grote- of Sint Laurenskerk.

Links: Wendelaarlantaarn (anoniem, ca. 1950). Rechts: burgemeester Maclaine Pontvaas in de Middenhout (anoniem, 1893) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

Burgemeestersvaas

Uit de Alkmaarderhout verdween een ander feestelijk monument, de 'burgemeestersvaas' die door de burgerij werd opgericht ter ere van burgemeester Archibald Maclaine Pont (1823-1899). De vaas bleek van ondeugdelijk materiaal te zijn vervaardigd en is in 1954 opgeruimd.

Burgemeester Rippingbank

In de Hout is wel een ander monument blijven bestaan, de 'Rippingbank', onthuld op 23 juli 1921 ter ere van Maclaine Ponts opvolger, Gerrit Ripping, burgemeester van 1899 tot 1919.

Onthulling van de Burgemeester Rippingbank op 23 juli 1921. Links van het echtpaar Ripping zit burgemeester Wendelaar (anoniem, 1921) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

Borstbeeld van Truitje

Voor de Alkmaarse schrijfster Anna Louisa Geertruida Bosboom-Toussaint (1812-1886) is op 16 mei 1912 een standbeeld opgericht op de hoek Wilhelminalaan-Kennemerstraatweg, met een sokkel van rood graniet, waaraan aan weerszijden twee lauwerkransen zijn bevestigd. Het beeld is gegoten bij de Fonderie Nationale des Bronzes/Ancienne Firme J.Pieterman te St. Gilles-Bruxelles. Schepper van het bronzen beeld is August Falise. Augustus Franciscus Henri Falise, in Wageningen geboren in 1875 en begin 1936 in zijn geboorteplaats overleden, ging rond 1891 als leerling naar de Rijkschool voor kunstnijverheid in Amsterdam en volgde daarna een studie aan de Rijksacademie in die stad. Hij vestigde behalve als beeldhouwer ook reputatie als medailleur. Falise gaf les aan een mts zowel als aan de kunstacademie in 's-Hertogenbosch. Na zijn Amsterdamse periode heeft hij ook in Keulen, Luik en Nijmegen gewerkt, alsmede na 1920 in Wageningen, waar hij tot zijn dood toe bleef. Zijn standbeelden ademen een traditionele stijl. Zij staan in talloze Nederlandse steden, zoals die van Johan van Oldenbarnevelt in Amersfoort, Thomas van Aquino in Nijmegen, Dr. Schaepman in Tubbergen, Jeroen Bosch in Den Bosch en Alphons Ariëns in Enschede. Op kunstacademies werd dankbaar gebruik gemaakt van een in 1923 door Falise samengesteld anatomisch leerboek. Op de dag van de onthulling van het standbeeld van Bosboom-Toussaint begonnen de scholen in Alkmaar pas om kwart over twee, opdat de jeugd bij de plechtigheid aanwezig

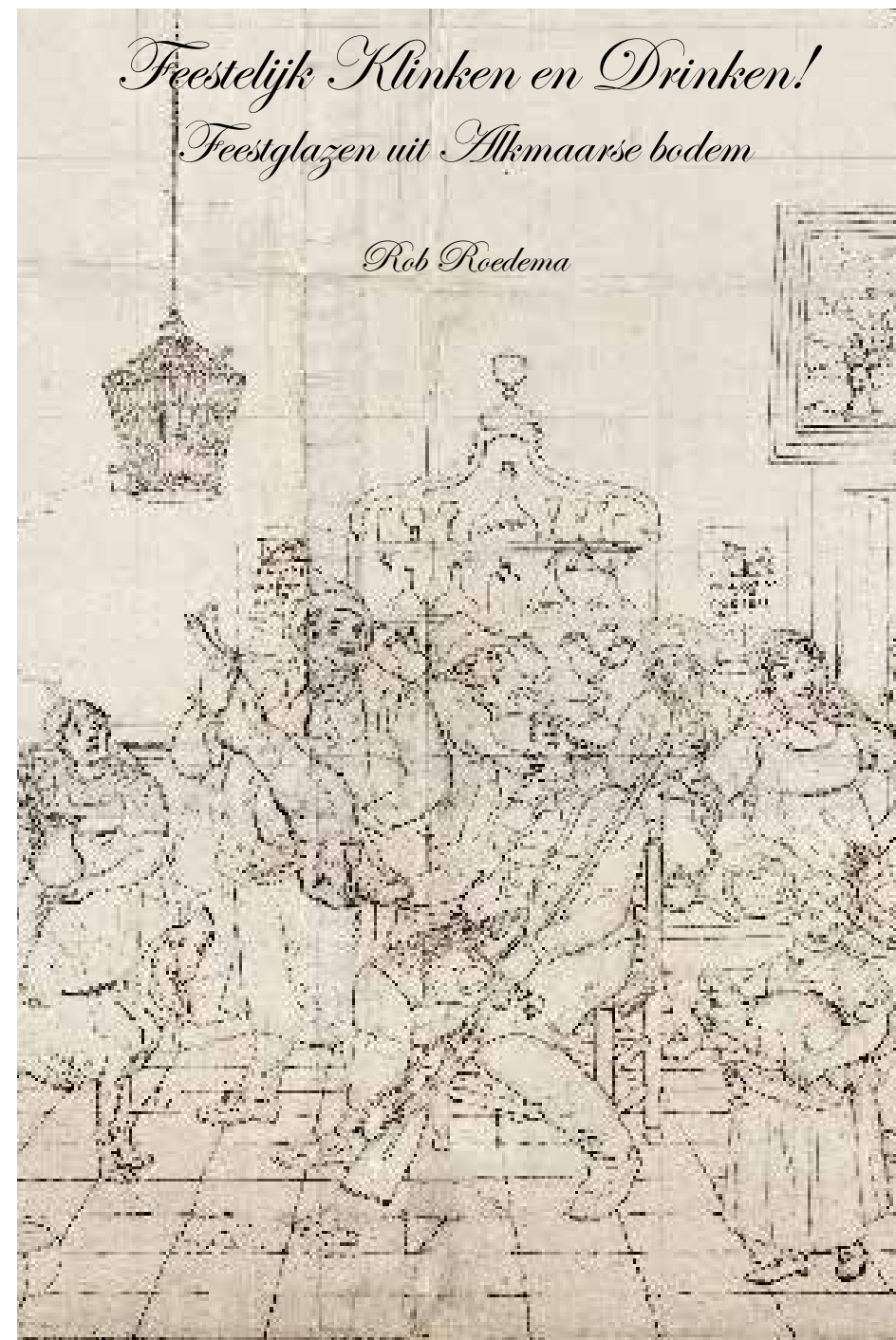

Het standbeeld voor Bosboom-Toussaint vlak na de onthulling (anoniem, 1912)
[Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

kon zijn. 'Truitje', zoals zij liefkozend werd (en wordt) genoemd, werd in die dagen beschouwd als 'de meest begaafde Nederlandse vrouw der 19de eeuw'. Ook wordt Geertruida's schrijftafeltje bewaard. Toussaints weduwnaar, (kerk-)schilder Johannes Bosboom, schonk de secrétaire direct na haar dood aan het museum. Vroeger bevatte het koffertje de schrijfattributen van mevrouw Bosboom; nu zijn ze uitgesteld met ondermeer een serie van haar boeken en portretjes. Hoeveel gezellige uren zullen de Alkmaarders met haar schrijfsels hebben doorgebracht? Of iemand ze nu nog leest, is een kwestie van geheel andere orde. Op Truitjes 70ste verjaardag kreeg zij een door vele prominenten samengesteld liber amicorum (vriendenboek), dat eveneens bewaard is gebleven. Geertruida's leven kende vele feestelijke momenten.

Omslag van het Liber Amicorum voor Bosboom-Toussaints 70ste verjaardag [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

INLEIDING

Sinds 1991 wordt in Alkmaar door de gemeentelijke archeologen systematisch de bodem onderzocht naar de ontstaansgeschiedenis van de stad en zijn bewoners. Bij vrijwel alle opgravingen worden restanten aangetroffen van de materiële cultuur. De opgegraven voorwerpen zijn vaak ook toe te schrijven aan een bepaald huishouden of gebruik. Vooral de beerput met zijn historische lading kan ons veel vertellen over het gebruiksvoorwerp uit vervlogen eeuwen.

Na 15 jaar onderzoek kan de afdeling monumentenzorg en archeologie van de gemeente Alkmaar onderhand putten uit een omvangrijke verzameling gebruiksgoed afkomstig uit Alkmaarse bodem. Zo staat de archeologische glasverzameling nationaal in een hoog aanzien wat betreft hoeveelheid, compleetheid maar ook verscheidenheid. Een aparte groep binnen het glaswerk betreft drinkgerei bestemd voor feesten. In het volgende artikel wordt nader ingegaan op enkele feestglazen en hun gebruik.

PASGLAZEN

Het pasglas dankt zijn benaming aan horizontale banen op de glaswand. Het glas wordt veelal afgebeeld op schilderijen uit de 17de eeuw in scènes waarbij een feest of braspertij aan de gang is. In de huidige tijd zal men zijn drinkglas niet snel doorgeven aan een ander, maar in vroegere tijd dacht men daar duidelijk anders over. De bedoeling van het pasglas was namelijk

dat de drinker het glas in één teug van de ene pas naar de volgende dronk. Wanneer na de teug het nieuw ontstane niveau correspondeerde met de aangegeven pas mocht als beloning de volgende pas worden opgedronken. Dit werd herhaald tot de bodem in zicht kwam. Miste men het gewenste niveau, dan kreeg de volgende persoon het glas aangereikt en herhaalde het hele ritueel zich weer.

De passen werden aangebracht door het opbrengen van glasdraad, door emailleren of soms graveren. Alhoewel archeologisch nog niet aangetoond, is het natuurlijk ook mogelijk dat de passen er koud op werden geschilderd. De passen werden op regelmatige afstand van elkaar aangebracht en het aantal kon nogal variëren. Zo zien we hoge modellen van rond de 25 of 30 centimeter met meerdere en regelmatige passen, maar ook lagere modellen met een enkele pas op het bovendeel.

Een deel van de pasglazen afkomstig uit Alkmaarse bodem (foto: C. Prins) [Collectie Gemeente Alkmaar, Afdeling Monumentenzorg en Archeologie]

Het meest gevonden pasglas is het lagere model uit het begin en midden van de 17de eeuw met slechts twee passen op het glas. In sommige vondstcomplexen worden wel eens meerdere exemplaren aangetroffen! In Alkmaar is opvallend dat bij dit type glas de grootte van het bovenste deel wezenlijk verschilt met die van de onderste. We kunnen spreken van 1 staat op 2. De bedoeling is duidelijk: wanneer het lukte om het bovenste deel afgepast op te drinken mocht men zichzelf trakteren op een dubbele portie drank. Wanneer in een gezelschap meerdere van dit soort glazen de ronde deden kan men zich voorstellen dat het veelal de nodige hilariteit zal hebben veroorzaakt.

“EEN GLAS WAAR MEN ZIJN ADEM IN KAN VERLIEZEN”

Tijdens opgravingen aan de Bloemstraat en Oudegracht in 1999 werd een goed gevulde beerput opgegraven die heeft toebehoord aan een groot huis gelegen aan de Oudegracht. Er zijn sterke aanwijzingen dat het pand toebehoorde aan de toenmalige eigenaren van de ernaast gelegen brouwerij “Het wapen van Haarlem” ook wel genaamd “Het Zwaard”. In de beerput werd een grote hoeveelheid vondsten gedaan van aardewerk, steengoed, pijpen en glas. Onder het vele glaswerk bevinden zich minimaal twee bijzondere feestglazen. Het eerste is een pasglas uitgevoerd in “façon de Venise” (in Venetiaanse stijl) met op het glasoppervlak blauwe geribde passen.

Het tweede is een wel heel bijzonder feestglas van het roemer type, vervaardigd uit het groene waldglas. De details, zoals de uitgetrokken voering, doornoppen op de stam en conische uitstaande cuppa, wijzen op een datering van het glas in de periode 1575-1625. Twee aspecten maken onze roemer tot een bijzonder stuk. Ten eerste valt het glas op door zijn grootte. De hoogte van 21.5 cm is goed voor bijna 750cc drank. Ten tweede is de cuppa versierd met een diamantstift graving van hoge kwaliteit. Rondom staan de heraldische wapens afgebeeld van respectievelijk Prins Maurits, het Franse en het Engelse koningshuis en het wapen van Buren. Vlak onder de rand staat de tekst: “DESE ROEMER REDELIJK GROOT CAN MEN SIJN ASEM VER ... SULT”. Onder deze regel en boven het wapen van Buren staat nog “DUS TE BETALEN”. Jammer genoeg missen we door het ontbreken van een scherf een deel van de tekst. Opvallend detail is dat het formaat van het wapen van Buren kleiner is dan de drie andere wapenschilden. Op grond van stilistische kenmerken, maar ook de manier van aanbrengen lijkt het er sterk op dat het wapen later is toegevoegd. Mogelijk is ook de tekst een latere toevoeging.

De roemer van uitzonderlijke grootte (foto: C. Prins) [Collectie Gemeente Alkmaar, Afdeling Monumentenzorg en Archeologie]

De wapenschilden van Engeland, Frankrijk en Maurits lijken te verwijzen naar de zogenaamde “Triple Alliantie”. In 1596 sloot de Republiek door toedoen van Johan van Oldenbarnevelt een drievoudig verbond met Engeland en Frankrijk. Dit verbond betekende de eerste officiële erkenning van de Verenigde Provinciën als een onafhankelijke staat. In eerste instantie is de beker dus versierd ter nagedachtenis aan de “Triple Alliantie”. In later tijd wordt de beker verbouwd tot een feestglas met een extra verwijzing naar Willem de Zwijger, door de toevoeging van het wapen van Buren.

Uit de randtekst kunnen we opmaken dat het de bedoeling was om in één teug het glas te legen. Dit moet gezien de inhoud van het glas, een bijna onmogelijke opgave moet zijn geweest. Uit de zinsnede “Dus te betalen” kan men opmaken dat wanneer het niet lukte het glas in een teug te legen, men een bepaald bedrag moest betalen. Het zal niet lang geduurd hebben voordat er inderdaad een feeststemming was ontstaan! Op

welke gebeurtenis er werd gedronken blijft voorlopig nog in het ongewisse, maar vast staat dat zowel Johan van Oldenbarnevelt als Willem de Zwijger hun adem verloren in een politiek spel, terwijl degene met deze roemer de adem verloor in het grote glas!

Naast een nationale verwijzing kan er echter ook naar een plaatselijke gebeurtenis worden gezocht. Een lokale aanleiding om het wapen van Buren naderhand toe te voegen aan dit oranjegezind glas kunnen we zoeken bij twee historische aangelegenheden. In 1610 en 1618 greep Maurits in bij het politieke bestuur die in zijn ogen teveel vrijheden buiten het officiële gereformeerde geloof toestond. Beide keren werd in

Alkmaar, zoals ook in andere steden, het merendeel van het stadsbestuur door hem naar huis gestuurd en vervangen. Het feestglas had dus een politiek beladen thema en je vraagt je af in welke mate de eigenaar zelf betrokken was bij deze historische gebeurtenissen!

LITERATUUR

Cox, J.C.M., 2005: *De Heeren van Alkmaar: Regeerders en regenten, vroedschap en raad 1264-2005*, Alkmaar.

Henkes, H.E., 1994: *Glas zonder glans*, Rotterdam (Rotterdam Papers 9).

Roedema, R., 2004: Drinken en klinken. Zeven eeuwen glaswerk in Alkmaar, in: Bitter, P., e.a., 2004: *De verborgen stad. 750 jaar Alkmaar onder de grond*, Alkmaar (tevens themanummer *Vormen uit Vuur* 186/187), p.48-70.

EEN KORTE GESCHIEDENIS VAN DE ALKMAARSE UITGAANSGELEGENHEDEN

De Portugese journalist José Duarte Ramalho Ortigão overnachtte in 1883 in een Alkmaarse herberg. Hij verbaasde zich over de rust die er 's avonds in de stad heerste. In de herberg sprak hij net een paar Alkmaarse 'jongelingen', die klaagden dat er in de stad geen schouwburg was. Ortigão geeft het gesprek als volgt weer in zijn boek: 'De mensen hier' merkte ik op, 'zullen zich 's avonds wel een beetje vervelen'. Maar een van hen protesteerde direct met overtuiging: 'O, vervelen, neen! Wij hebben toch ons familieleven'. 'Dat kan wel, maar wat doet de familie dan om dat leven 's avonds niet vervelend te vinden?'. 'Wij spelen domino en wij leggen een kaartje. Zo gaat dat in het hele oude Holland. Alleen in Amsterdam zijn de mensen de hele avond op straat. Maar dat is niet zoals het hoort'.¹

Later, bij de aanblik van twee andere gasten die samen plezier hebben om iets wat ze in de krant lezen, mediteert onze Portugees over 'de bijzondere aanleg van de Hollander om met weinig gelukkig te zijn, een aanleg die hij te danken heeft aan een kostelijk privilege van zijn ras: de bewuste redelijke liefde voor al wat bescheiden, eenvoudig en vriendelijk is'. We kunnen ons afvragen in hoeverre dit beeld van landelijke gezapigheid overeenkwam met de Alkmaarse werkelijkheid van die dagen. Wel is duidelijk dat het Alkmaarse uitgaansleven niet erg uitbundig zal zijn geweest in die tijd, anders zou een geïnteresseerde bezoeker als Ortigão er zeker oog voor hebben gehad. Maar als je de oude kranten openslaat en oude foto's en prenten bekijkt, merk je al snel dat er genoeg te beleven was in Alkmaar.

In deze bijdrage een korte schets van het Alkmaarse uitgaansleven in vroeger dagen, met bijzondere aandacht voor de gebouwen waarin het zich afspeelde.

HERBERGEN EN TAVEERNEN

Een avondje uit combineren wij vandaag de dag veelal met een etentje in een restaurant en een cafébezoek. Ook in vroeger eeuwen werd wel buiten de deur gegeten en gedronken. Aanvankelijk gebeurde dat in herbergen en taveernen. In de herberg kon je ook overnachten, terwijl de taveerne - ook wel tapperij genoemd - zich meestal beperkte tot het verschaffen van eten en met name drinken.

De waardin van herberg 't Schelvisje schenkt een glas in voor een reiziger te paard (detail gravure L. Schenk, 1720) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

In de steden vond je deze gelegenheden op de plaatsen waar veel mensen kwamen, vooral daar waar ze de stad binnenkwamen of weer verlieten. Reizigers vormden een belangrijke doelgroep. Veel herbergen vond je dan ook bij de stadspoorten of de plaatsen waar trekschuiten lagen. Zo was de eeuwenoude Alkmaarse herberg Het Gulden Vlies oorspronkelijk vlakbij de Kennemerpoort gelegen, die zich in het midden van de 16de eeuw aan het eind van de Koorstraat bevond. Een ander voorbeeld is de herberg 't Schelvisje buiten de Boompoot aan het Zeglis. De herberg fungeerde als schipperslogement. Tegen geringe vergoeding kreeg je er een maaltijd en een bed.

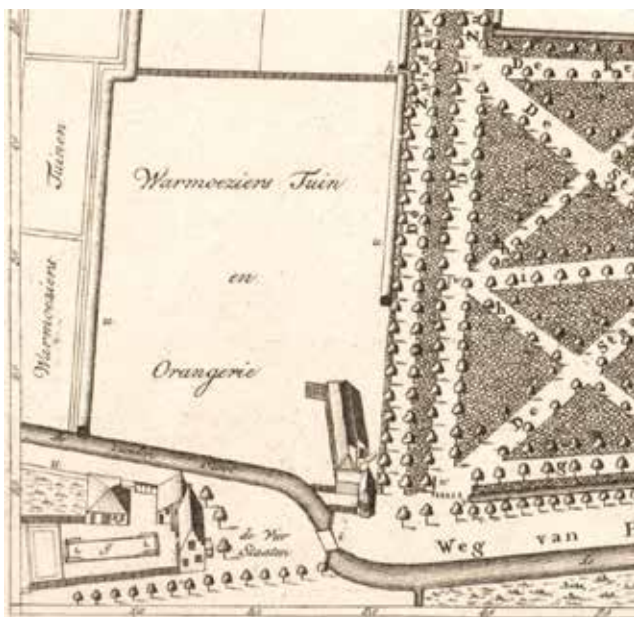
Als ambachtsman stond de herbergier vanouds in goede aanzien. Een herbergier genoot vertrouwen. Veelvuldig traden herbergiers op als zaakwaarnemers voor hun gasten. De uitoefening van het beroep werd geregeld in stedelijke ordonnanties en keuren. Zo bepaalde de Alkmaarse stadskeur van 1618 dat er niet mocht worden getapt zonder vergunning. Op zon- en biddagen mocht er niet geschonken worden. 'Tobackgelagen' mochten wel plaatsvinden, maar het houden van dansscholen was verboden. In 1655 werd bepaald dat er na 22.00 uur niet meer getapt mocht worden.

Niet alleen reizigers maar ook de stadsbewoners zelf maakten frequent gebruik van de herbergen, zowel mannen als vrouwen. Na vergaderingen at en dronk men er. Ook was de herberg veelal de plaats waar bruiloften werden gevierd en begrafenismaaltijden plaatsvonden.

Logement de Toelast in de Koorstraat, met de ruitstalling en brug over de Laat. In de verte zien we de klokkentoren en koor van de Grote Kerk (J.A. Crescent, 1804) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

Er werd in vroeger tijd stevig gedronken, van hoog tot laag. Dronkenschap was daarbij heel normaal. Van overeenkomsten die men in de herberg onder invloed van alcohol had gesloten kon men de volgende dag weer af. Wel draaide de boeteling dan op voor de kosten van het drinkgelag van de vorige avond. In Het Gulden Vlies keek Cornelis Jansz. Cloek in 1703 te diep in het glaasje. Hij verkocht het hem toebehorende herberg 'de Vier Staten' in de Nieuwpoortbuurt aan Willem Hendriksz. Ras met alles wat er in was, zonder enige uitzondering. De koop prijs zou berekend worden in spelden per afzonderlijk raampje dat het huis telde, waarbij 32 spelden gelijk gesteld werden aan een duit (=een achtste stuiver). Het eerste raam zou 1 speld moeten opbrengen, het tweede het dubbele, enzovoorts. Het bedrag leek laag, maar was het niet, als we rekening houden met de glas-in-loodramen die toen nog gebruikelijk waren. De koop werd gesloten, waarbij werd afgesproken dat degene die terug zou krabbelen 300 dukaten moest betalen. De dag erop, toen iedereen weer nuchter was, werd verder onderhandeld over de koop. De koper eiste ook de dienstmeid en de vrouw van Cloek, bij wijze van personeel. Alles wat zich in het huis bevond, zou immers worden meeverkocht. Cloek weigerde dit toe te staan, maar wou wel zijn koeien mee verkopen. Ras zag daarop van de koop af. Het verhaal meldt niet of daarbij angst meespeelde voor de hoogte van de koopsom! Ras moest wel de drank van de vorige avond betalen, met nog eens 100 gulden extra waarvan het gezelschap door zou kunnen feesten. Zo gebeurde. Men haalde verse vis van de markt en bleef vrolijk en wel bij elkaar totdat het geld op was.

Uitsnede uit de "Kaarte van den Alkmaarder Houde, met de daar in liggende Woon en Tuin huizen, Plezier en Warmoeziers tuinen, Boom en Bloem kwekeryen, Boerewoningen, Landeryen, enz." (A. van Panders, 1765) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

NAMEN, UITHANGBORDEN EN GEVELSTEEN

Herbergen en taveernen waren duidelijk te herkennen aan uithangborden waarop de naam van het etablissement stond vermeld, vaak bovendien voorzien van een afbeelding. In de steden kwam de naam 'de Toelast' heel veel voor. De naam sloeg op een groot wijnvat waaruit 640 flessen wijn geschonken konden worden. Ook Alkmaar kende al in de 18de eeuw een 'Toelast' en wel in de Koorstraat. Een compleet overzicht van de namen

Gezicht op Alkmaar vanuit het Noorden op de Friese buitenpoort, de achterkant van de huizen aan de Noorderkade en het logement de Hollandsche Tuin met daarnaast de Kwakelbrug (C. Piet, 1811) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

van de Alkmaarse herbergen en taveernen hebben we niet. Toevallig weten we dat Het Gulden Vlies al in de 16de eeuw die naam voerde. Uit de 17de en 18de eeuw kennen we een aantal herbergnamen, bijvoorbeeld De Bruinvis, De graaf van Egmond, Het Wapen van Munster, De keizer Otto, De Posthoorn, Jeruzalem, De Soete Inval, De Rode Leeuw, De Hollandsche Maagd, Het Hof van Holland, De Vier Staten, De Hollandsche Tuijn, De Rode Koetswagen. Van de laatstgenoemde vier herbergen zijn ook afbeeldingen bewaard gebleven. Het in 1650 gebouwde Hof van Holland bevond zich vlakbij de in

De Achterweg en Vest met de herberg De Rode Koetswagen. Links een man in een deur een paardje getrokken kar waarbij enige kinderen. Op de hoek een straatlantaarn. Op de schoorsteen van de herberg een groot nest (B.G. ten Berge, 1845) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

1595 aangelegde Waterpoort aan de noordoostkant van de stad. De herberg moest in 1821 samen met de poort en het naastgelegen gildehuis van de zakkendragers wijken voor de aanleg van het Noordhollands Kanaal. De Vier Staten was gelegen bij de Alkmaarder Hout. Het uithangbord toonde de vier standen: edelman, predikant, burger, boer. De herberg De Hollandsche Tuijn bevond zich aan de landzijde van de Friese poort. Het pand van De Rode Koetswagen bestaat nog steeds ter hoogte van de vork gevormd door Torenburg en Wageweg. Van de tapperij De Soete Inval aan het Verdrunkenoord is een gevelsteen bewaard gebleven van een man die zittend in een bijenkorf geniet van een pul bier.

Boven: Noordhollandsch Koffiehuys van A.M. Hazes aan het Luttk Oudorp (zuidzijde) tussen de St. Jacobsstraat en de Nieuwstraat. Rechts daarvan de kegelbaan (anoniem, ca. 1910) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]. Onder: nog steeds herinnert de gevel aan het voormalige koffiehuys [foto: Harry de Raad]

een gevelsteen bewaard gebleven van een man die zittend in een bijenkorf geniet van een pul bier.

VAN KOFFIEHUIS TOT CAFÉ

Een nieuw verschijnsel vanaf het eind van de 17de eeuw was het koffiehuys. Zo treffen we in Alkmaar in 1692 de ‘coffij schencker’ Johannis de Clerq aan. De mode was komen overwaaien uit de islamitische wereld. Aanvankelijk schonk men in de koffiehuizen alleen maar koffie en chocolade. In later tijd werden er ook andere dranken verstrekt en kon men er vaak ook eten. Koffiehuizen waren centra voor uitwisseling van nieuwtjes en discussies over actuele onderwerpen. Het publiek bestond aanvankelijk bijna uitsluitend uit mannen.

In de loop van de 19de eeuw raakten de termen herberg en taveerne/tapperij in onbruik. Men sprak nu van ‘koffiehuys en logement’. Onder Franse invloed vond een langzame verdringing plaats van het woord ‘koffiehuys’ door het nu nog steeds gebruikelijke ‘café’ (van het Turkse kahve=koffie). In het Alkmaarse adresboekje van 1876 treffen we ook al het voor ons vertrouwde begrippenpaar ‘café en restaurant’ aan. De grotere gelegenheden, waar ook overnacht kon worden, voegden er het woord ‘hotel’ aan toe. Het begon normaal te worden dat je in het koffiehuys of café ook iets kon eten. Ook op andere terreinen gingen de uitbaters in de loop van de 19de eeuw hun aanbod verruimen. Er

Boven: Logement de Toelast op de hoek van de nog niet gedempte Heul. Links op de achtergrond de Kennemerpoort (anoniem, ca. 1865). Onder: “Logement en stalhouderij De Toelast van Joh. van der Haagen”. Met onderstaande tekst in Frans, Duits en Engels. Gedrukt door J. Cladder, Amsterdam (1875) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

SPIJSKAARTE.

Vernakelijk allerlei van smakelijke gerechten.
Hier schenkt de bottelier een glas Champagne Foumery et Gremé naar den Amerikaanschen smaak.

Vleeschnat in gebonden stijl met Aardwortelen.

De Vleispotten van Egypten.

Salmen uten Rijn.

Begoten met sene Sauce van versch kruid en bespoeld met een roemertje Franschen Wijs, dien men Graves heet.

Tonge van den Os met zoete erwten.

Hier hoort bij wat Bordenaux, bekend als Vllezenne van het Kasteel Canteleulle, n° 1878 gewonnen.

Van 't Kalf het lekkerste deel, met koppen van Aspergiën.

Kickens, gezoden aan het vuur.

Een licht Noezelwijfje, heet Brannenberg, doet dit plaatje des te lekkerder smaken.

Champaeusche Wijn tot ijs gemaakt.

Lendenen van 't onnoozele Lam.

Op dit moment drinkt men een glas Boergoenschen Wijn, genaamd Chamberlin.

Kreeften uit de Noordzee.

Zwevende in sene gekruidde Sauce, en besproeid met een beker Schanfaberger.

Broodlaart smakende naar de Oostersche Ananasvruchte.

Een nieuw Ijsbanket.

Die 't lust kan er een teugken Marsagline bij nemen.

VERWIJL VAN EEN KORTEN TIJD.

Koffie, met velerlei zoete en geestkrachtige dranken.

Toebak, taarten, Koekjes, Fruit naar leders smaak en gading.

Menu voor een feestmaaltijd in De Toelast bij het 25-jarig huwelijk van G.T.M. van den Bosch en C.E.M. Brinkman in 1907 [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

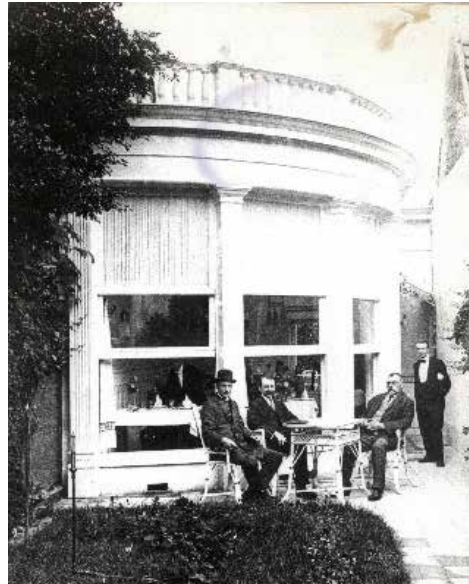
Regelmatig organiseerden de uitbaters wedstrijden waarbij je bijvoorbeeld een zilveren inktkoker of tabaksdoos kon winnen.

Met de toename van de bevolking nam ook het aantal etablissementen sterk toe. In 1887 waren er in Alkmaar maar liefst 140 lokaliteiten waar sterke drank in het klein werd verkocht. Nog steeds vond je de hotels, café's en restaurants met name op die plekken in de stad waar veel reizigers aankwamen en weer vertrokken. Een hotel als De Toelast in de Koorstraat richtte zich in 1876 in een advertentie speciaal op de reizigerspopulatie. Als we de advertentie mogen geloven werd dit hotel annex stalhouderij 'door de voornaamste familien en handelreizigers bezocht' en stond het in de 'reisboeken voor Engelsche, Fransche en Duitsche Touristen omschreven, alzoo zeer gunstig bekend'.

werden zalen verhuurd, er kwam muziek, een biljart werd geïnstalleerd. Vanouds was overigens de combinatie met een kolf- of kegelbaan al erg geliefd. Dit was natuurlijk alleen weggelegd voor de bedrijven die over de nodige ruimte beschikten. Buiten de stadspoorten vond je kolfbanen bij De Nachtegaal buiten de Geesterpoort, De Vier Staten in de Alkmaarder Hout en bij 'sociëteit' Zomervreugd in de Geesterhout. In de binnenstad opende P.A. Walraven in 1842 in zijn 'locaal' Harmonica een nieuwe kolfbaan op 'asphalt ijzergrond' en was er in 1895 in 'locaal' Diligentia aan de Gedempte Nieuwesloot een kegelbaan met 9 kegels en 12 ballen te vinden. Ook het Noord-Hollandsch Koffiehuis aan het Luttik Oudorp en sociëteit De Unie in de Koorstraat beschikten over een kegelbaan.

Boven: Friesebrug gezien vanaf Noorderkade naar de Kanaalkade met op de hoek Herenstraat-Kanaalkade links café de Muizenvreugd. Rechts Logement van D. Gerlings Sr. met daarvoor een urinoir (anoniem, ca. 1890). Midden: Paardenmarkt met Logement-Stalhouderij Wijnkamp (anoniem, ca. 1870). Onder: 'Alkmaarsche Typen' voor café Het Sneeker Veerhuis op de hoek Luttik Oudorp/Bierkade. (anoniem, ca. 1920) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

Links: Doorgang naar hotel De Burg aan de Gedempte Nieuwesloot onder het huis in de Langestraat tegenover de Pastoorsteeg (anoniem, ca. 1880). Rechts: Vanuit de doorgang bereikte de bezoeker een binnenplaats met aangrenzende eetzall (C. van der AA, ca. 1910). Onder: "Logement de Burg, J. Couwenhoven Jansz., Alkmaar. Gasthof die Burg, Hôtel le Bourg, The Castle's Hotel". Het logement aan de nog niet gedempte Nieuwesloot (J.M. Dunst, ca. 1850) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

Het Hofplein met uitzicht op Café Central Restaurant en hotel De Burg (anoniem, ca. 1910) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

De wegen die aansloten op de Kennemerstraatweg en de Frieseweg waren altijd al aantrekkelijke vestigingsplaatsen. Ook de nabijheid van een markt of een aanlegplaats van schepen was in trek. Beurtschepen onderhielden in de 19de eeuw vanuit de Alkmaarse grachten veerdiensten met wel 80 plaatsen in Nederland. In de nabijgelegen koffiehuisen en logementen konden klanten hun pakketten bezorgen en afhalen en in afwachting van vertrek een kop koffie of een borrel krijgen. Als uitbater moest je er voor zorgen dat je pand goed bereikbaar bleef. Zo was Hotel De Burg aan de Gedempte Nieuwesloot rond 1880 via een doorgang onder een huis ook bereikbaar vanuit de Langestraat.

Nog altijd wordt de gevel van voormalig hotel De Burg (nu dierenwinkel Pets Place) bekrond met een burcht [foto: Harry de Raad]

Nadat Alkmaar in 1865 een spoorwegstation had gekregen, werd het tracé van het station naar de binnenstad een interessante vestigingsplaats. Vlakbij het station vestigde zich een aantal stationskoffiehuisen. Een ervan noemde zich heel toepasselijk 'De Locomotief'. In de loop van de 20ste eeuw zien we een daling van het aantal café's. Waren er in 1939 nog 82, in 1956 was het aantal gedaald tot 56. Ook na de enorme groei van Alkmaar in de jaren zeventig en tachtig bleef het aantal min of meer constant. Wat wel toenam was het aantal restaurants. In 1956 waren er slechts 12 café-restaurants, terwijl Alkmaar er nu tussen de 60 en de 70 telt. Dankzij de flink toegenomen welvaart is het regelmatig buiten de deur eten heel gewoon geworden.

Hotel en café-restaurant De Nachtegaal bij de Bergerweg, strategisch gelegen op de route van en naar het station (anoniem, 1906) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

SCHOUWBURG OVERGELATEN AAN PARTICULIER INITIATIEF

Herinnert u zich nog dat de Alkmaarse ‘jongelingen’ in 1883 tegenover de Portugese journalist Ortigão hun beklag deden over het ontbreken van een schouwburg in de stad? Inderdaad was er in die tijd geen grote stedelijke schouwburg in Alkmaar, zoals je die in grote steden als Amsterdam aantrof. Maar dat wil niet zeggen dat er helemaal geen voorzieningen op dit gebied bestonden.

In de 18de eeuw stond het stadsbestuur toe dat er in de overdekte stedelijke garenmarkt aan de Breedstraat toneeluitvoeringen werden gegeven. Begin 19de eeuw sprak men zelfs van de ‘stadsschouwburg’. De rol van de gemeente bleef beperkt tot het verhuren van het pand. Nog in de jaren zestig van de 19de eeuw was het in gebruik voor allerlei uitvoeringen. In 1873 werd het oude marktgebouw afgebroken voor de bouw van het nieuwe stedelijke museum.

Alkmaar beschikte sinds de 18de eeuw ook over een concertzaal. Deze bevond zich in het voormalige brouwhuis van het Oude begijnhof aan de Gasthuisstraat. De stad stelde de ruimte beschikbaar en zorgde voor vuur en licht. In 1796 namen de musici de zaal over van de stad. Begin 19de eeuw organiseerde het muziekgezelschap ‘Harmonie’ er concerten. Erg bloeiend was het Alkmaarse muziekleven niet, want in 1847 werd het muziekgezelschap ontbonden en de zaal verkocht en heringericht tot directeurswoning van het Rijksopvoedingsgesticht.

Opvallend is de geringe activiteit die het Alkmaarse stadsbestuur in de 19de eeuw ontplooidde. Het gemeentebestuur zag het niet als zijn taak om te zorgen voor zoiets als een stedelijke schouwburg. Men liet het nemen van initiatieven op dit gebied over aan particulieren.

Gelukkig zaten die bepaald niet stil. Eind 18de eeuw had het toneelgezelschap Deugd en

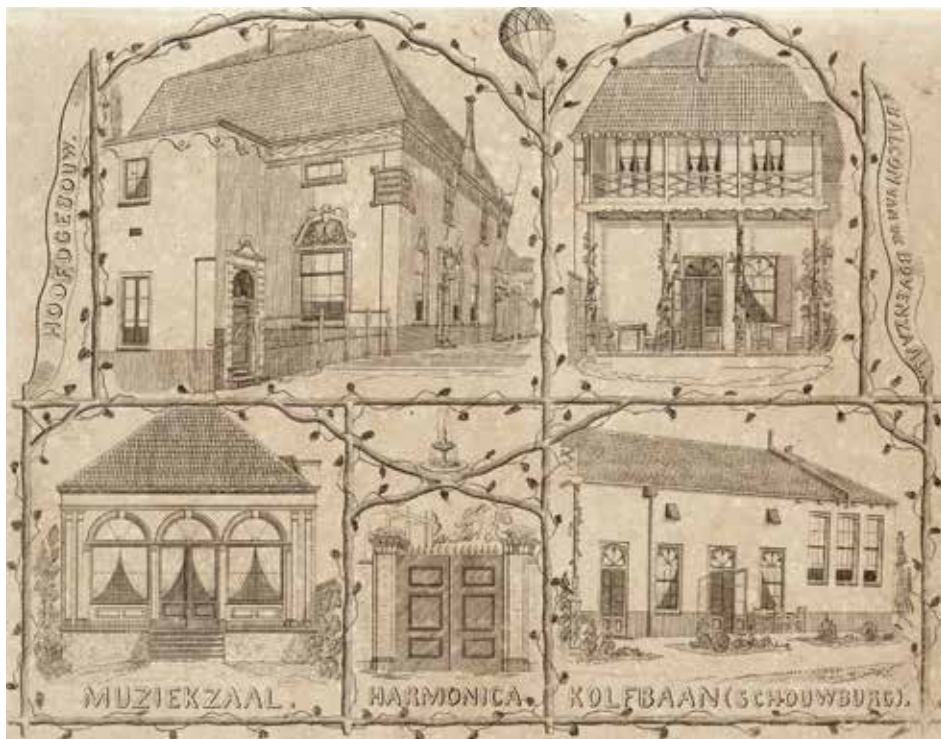
Albuminedruk van de Breedstraat van de Schoutenstraat naar het Vlaanderhof gezien. Links de Garenmarkt (in gebruik als stadsschouwburg). Op de achtergrond de St. Dominicuskerk. Op het pand uiterst rechts na is de gehele bebouwing gesloopt. In de straat enige handkarren en een vierwielige sjees (anoniem, ca. 1865) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

Vermaak de beschikking over een eigen zaal aan de Laat. Het was een gehuurd pakhuis dat men tot schouwburg had ingericht. In 1815 werd dit initiatief nagevolgd door het toneelgezelschap Leerzaam Vermaak. Nu werd een pakhuis aan de Korte Nieuwesloot ingericht tot schouwburg. Duurzaam waren deze initiatieven niet. Zo werd Leerzaam Vermaak in 1822 ontbonden en het pand in 1823 verkocht aan een kastelein.

HARMONICA/HARMONIE EN DILIGENTIA

In de tweede helft van de 19de eeuw zijn er twee particuliere schouwburgen in Alkmaar te vinden. Beide noemden zich aanvankelijk simpelweg ‘locaal’ en ontplooiden een veelvoud aan activiteiten. Behalve schouwburgen waren het ook koffiehuisen en kon er gekegeld dan wel gekolfd worden.

Een zekere P.A. Walraven kocht in 1836 enkele percelen op de hoek Lombardsteeg-Nieuwesloot. Hij richtte er een ‘locaal’ in onder de naam Harmonica. Het was een koffiehuis met tevens een grote zaal voor concerten, toneeluitvoeringen en andere evenementen. In 1842 werd het etablissement voorzien van een kolfbaan op ‘asfalt-ijzergrond’. Na een brand in 1865 vond nieuwbouw plaats onder supervisie van architect Brouwer. Het nieuwe Harmonica beschikte over een zaal met ca. 550 zitplaatsen.

De andere Alkmaarse schouwburgzaal bevond zich in 'locaal' Diligentia aan de Boven: Het gebouw Harmonica. Linksboven het Hoofdgebouw met brug over de Nieuwesloot; in de gevel de tekst: kolfbaan, asphalt, ijzergrond. Rechtsboven het balcon van de bovenzaal, daaronder het terras. Linksonder de muziekzaal vanuit de tuin, in het midden de poort naar de tuin. Rechtsonder de kolfbaan/schouwburg met terras. Het gebouw brandde af in 1865, herbouwd in 1867. Datering: 1857 (C.W. Bruinvis, 1857). Onder: Het nieuwe gebouw de Harmonie, op de hoek van de Lombardsteeg/Gedempte Nieuwesloot, met een stukje van het postkantoor en directeurswoning (R.E.J. Roeterink, 1891) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

Korte Nieuwesloot, een paar panden verwijderd van de plek waar in het begin van de eeuw Leerzaam Vermaak een schouwburgzaal exploiteerde. Ook Diligentia was naast schouwburg tevens koffiehuis. Kon je in Harmonica kolven, in Diligentia was er een kegelbaan. Blijkens een boedelinventaris uit 1909 was het koffiehuis voorzien van 28 bruine Weense stoelen en een biljart en beschikte de kegelbaan over 9 kegels en 12 ballen. De grote zaal was duidelijk kleiner dan die van het nieuwe Harmonica. Er waren 350 stoelen aanwezig en een toneel. Een notariële akte uit 1895 geeft ons ook inzage in de aanwezige toneeldecors. Erg uitgebreid was de verzameling niet. Er was een 'Romeinsche zuil met zetstukken en achterdoek', een 'salonkamer', een 'burgerkamer', een 'eikenhoutenkamer', een 'boerenkamer', een 'gevangenis', een 'straat', een 'horizont' en een 'bosch'. Ook waren er nog '2 stuks losse huisjes, 2 berg- of heuvelstukken, met 2 bomen en enige losse coulissen' aanwezig.

Eind jaren zeventig kwamen beide schouwburgzalen in de hand van dezelfde exploitant, de heer Switzar. Dit maakte

enige specialisatie mogelijk. Harmonica, inmiddels 'Schouwburg Harmonie' genoemd, ging zich meer op de elite richten en Diligentia meer op het gewone volk. In de Harmonie kostte een kaartje voor de eerste rang in 1882 maar liefst fl. 1,99. Bij Diligentia bestonden geen rangen en bedroeg de prijs van een kaartje slechts 25 cent.

Beide schouwburgen kenden een brede programmering: muziek, toneel, operette, cabaret en dans. Daarnaast werden de zalen gebruikt voor vergaderingen, het vieren van bruiloften en jubilea en kwamen er sprekers.

Om een idee te geven van wat de Alkmaarders te zien en te horen kregen, volgen een paar toevallige grepen uit het repertoire. In 1866 was er in de Diligentia een voorstelling van 'De betooverde prins' door de

Boven: Lokaal Diligentia (anoniem, 1910). Onder: Het interieur van de Harmonie tijdens een fancyfair van de St. Vincentiusvereniging (anoniem, 1902) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

heren Boas en Judels, een ‘vrolijke vaudeville’. In 1881 speelde het gezelschap van de Amsterdamsche Stadsschouwburg in de Harmonie het toneelstuk ‘Lena’ van Désire Delacroix. In Diligentia werd in 1882 het stuk ‘De negerhut van oom Tom’ opgevoerd, een bewerking van het beroemde boek van Beecher-Stowe. In december 1883 trad het Alkmaarse raadslid M. Cohen Stuart in het perk tegen F. Domela Nieuwenhuis op een avond georganiseerd door de Sociaal Democratische Bond.

In 1897 kocht W.J.L. de Lange uit Middelburg de Harmonie. De schouwburg werd verbouwd en van een groot toneel voorzien. Er kwam een ruime foyer en een tuinzaal. Ondanks deze nieuwe ontwikkeling kon de Harmonie de vergelijking met een grootstedelijke schouwburg niet doorstaan. In 1912 klaagde een criticus over tocht in de vestiaire, harde zitplaatsen, weinig beenruimte, en een ‘tooneel met weinig vershot van decors en requisieten en zonder plaats voor desvereischte muziekbegeleiding’.

DE 20STE EEUW: VAN GULDEN VLIES TOT DE VEST

In 1912 werd Diligentia door brand verwoest en niet meer opgebouwd. Op de oude plek realiseerde men in 1916 een verbindingsstraat naar het Waagplein, sinds 1923 bekend als Marktstraat. In Alkmaar ontstond er een nijpend tekort aan zaalruimte. Er werden allerlei plannen gemaakt voor een nieuwe Alkmaarse schouwburg. Heel aardig was het plan van de Rotterdamse architect Willem Stok, die een Jugendstil-theatertje ontwierp, te bouwen aan het Nassauplein. De gemeente had echter geen geld.

Willem Mooij, de exploitant van het in de Koorstraat gelegen Gulden Vlies, sprong in het gat. In 1924 liet hij een grote ‘toneelzaal’ bouwen met balkon, die ook als schouwburg en concertzaal dienst zou kunnen doen. De zaal had 368 zitplaatsen, met op het balkon nog eens ruimte voor 125 extra.

Het verbouwde logement en koffiehuis “Het Gulden Vlies” (anoniem, 1908) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

Op 14 mei 1924 vond de officiële opening plaats van de nieuwe zaal met een concert van zangvereniging Toonkunst. De vrouw van burgemeester

Wendelaar was bereid gevonden om ‘met haar schone zang’ de muziekavond extra op te luisteren.

Het Gulden Vlies, door de Alkmaarders overigens meestal ‘Willemooij’ genoemd, presenteerde zich nu als ‘hotel, café-restaurant en schouwburg’. Samen met de Harmonie was Het Gulden Vlies tussen de beide wereldoorlogen het belangrijkste podium in Alkmaar voor toneel, muziek en cabaret. Vrijwel alle vooroorlogse grootheden op het

gebied van toneel, revue en cabaret traden op in de Harmonie ofwel Het Gulden Vlies, bijvoorbeeld Louis Bouwmeester, Willem Rooyards, Pisuise, Eduard Verkade, Louis Davids, Fien de la Mar. Misschien omdat de concurrentie van Het Gulden Vlies toch te zwaar was, ging C.H. de Lange, de uitbater van de Harmonie, vanaf 1925 ook steeds meer films vertonen. In advertenties uit de jaren dertig wordt al gesproken van ‘bioscoop Harmonie’. Na 1945 werd de Harmonie volledig bioscoop, met daarnaast nog enige faciliteiten voor vergaderingen en partijen.

Na de Tweede Wereldoorlog kwam er nog een derde podium bij in Alkmaar. Het Wapen van Heemskerk in de Breedstraat, al in de 19de eeuw een bekende uitspanning voor vrachtrijders, werd na een grote brand in 1938 geheel nieuw opgebouwd. In de jaren vijftig werd het Wapen van Heemskerk dé gelegenheid waar je kon dansen op populaire muziek. Allerlei show- en dansorkesten traden er op, verenigingen speelden er toneel en ook was het een geliefd vergadercentrum, waar op een bepaald moment maar liefst 167 verenigingen gebruik van maakten. Ook de jazz en de blues werden hier ten gehore gebracht.

In de na-oorlogse periode werden er opnieuw plannen ontwikkeld voor de bouw van een nieuwe grote schouwburg. In de jaren vijftig bracht de Stichting Noodschouwburg een kapitaal bijeen om de leegstaande Korenbeurs aan het Luttk Oudorp te verbouwen tot een bruikbare accommodatie. Nadat het gebouw in 1956 door brand werd verwoest, verdween het plan van tafel. Inmiddels was er een gemeentelijke studiec commissie in het leven geroepen die in 1955 voorstelde om een multifunctioneel cultureel centrum te bouwen aan het Canadaplein. In een verbouwing van de bestaande locaties zag men niets. Het duurde erg lang voor de plannen werkelijkheid werden. Toen er in 1964 geen financiële steun kwam van provinciale zijde, stelde de Alkmaarse Culturele Raad voor om dan maar de Harmonie te verbouwen. De eigenaresse weigerde uiteindelijk mee te werken. Ook werd een plan gemaakt voor een verbouwing van Het Gulden Vlies. Ook dat

Boven: De schouwburgzaal van Het Gulden Vlies met op de voorgrond Willem Mooij jr., die het bedrijf na WOII leidde (Team Cees Noort, ca. 1970). Onder: Het café-restaurant van Het Gulden Vlies (anoniem, ca. 1950) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

Boven: Het Wapen van Heemskerk in de Breedstraat (Wick Natziyl, 1976). Onder: Het R.K. Weeshuis aan het Verdrongenoord. Momenteel het onderkomen van Provadja (anoniem, ca. 1865) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

Vest bleek er voldoende vraag te zijn voor alternatieve muziek, toneel en film. In 1981 verhuisde Provadja naar het monumentale voormalige r.k.-weeshuis aan het Verdrongenoord, waar het nu nog steeds is gevestigd.

DE MUZIEKTUIN IN DE ALKMAARDER HOUT²

Terwijl de gemeente Alkmaar pas laat met initiatieven kwam om een echte stedelijke schouwburg te realiseren, was ze in het interbellum ten aanzien van een ander onderdeel

ging niet door, omdat de financiering niet rond kwam. Het Wapen van Heemskerk werd in 1971 wel verbouwd, maar bleek te weinig alternatief te bieden. Na veel vijven en zessen werd in 1976 begonnen met de bouw van het beoogde multifunctionele cultureel centrum aan het Canadaplein. In

1978 opende De Vest haar deuren. Het had lang geduurd, maar Alkmaar had nu eindelijk een theater dat recht deed aan haar status als groeikern en regionaal verzorgingscentrum.

Na de opening van De Vest braken er zware tijden aan voor Het Gulden Vlies en het Wapen van Heemskerk. Ze moesten een nieuwe functie voor hun zalen zien te vinden. Het Wapen van Heemskerk zag het somber in en sloot per 1 januari 1979 de deuren. Momenteel is het oude Wapen overigens onder de naam Atlantis Podium een goed florerend centrum voor popmuziek. Het Gulden Vlies ging zich richten op feesten en partijen, maar echt rendabel werd dit niet en in 1993 werden de zalen achter het café-restaurant afgebroken.

Beter verging het intussen het alternatieve jeugdcentrum Provadja, dat in 1971 haar deuren opende in een oude sigarenfabriek aan de Laat. Naast het aanbod van De

Boven: gezicht vanaf de Kennemerstraatweg naar de Westerweg. Links vooraan de Sociëteit, rechts de muziektent (geplaatst 1867, herbouwd 1884) (anoniem, ca. 1900). Onder: drukte in de muziektuin tijdens de opening (anoniem, 1923) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

van het Alkmaarse uitgaansleven wel actief. In 1923 richtte de gemeente in de Alkmaarder Hout een Muziektuin in. Deze bestond uit een aantal gebouwen rondom een grasveld met bloemen en planten aan de zuidkant van de huidige Prinses Julianalaan. Het grootste gebouw was in 1898 gebouwd als ‘Buitensociëteit’ van een particuliere vereniging en werd in 1923, na overname door de gemeente, vergroot met een tweetal ongeveer 20 meter lange veranda’s aan beide zijden. Het geheel zag er met het overstekend dak en ruime veranda’s exotisch uit. Tegenover het oude sociëteitsgebouw, dat nu een horeca-bestemming kreeg, werd een muzieknis gebouwd. Het leek een ideale combinatie: onder het genot van een hapje of een drankje kon er naar de muziek van het stedelijk muziekkorps worden geluisterd. En dat alles midden in de prachtige Alkmaarder Hout.

Zo zagen in 1923 de muziektuin (boven) en de muzieknis (onder) er uit (anoniem) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

De gemeente verwachtte de jaarlijkse kosten van het nieuwe complex te kunnen dekken uit de verpachtingsopbrengsten van het sociëteitsgebouw. De horeca-ondernemers mochten op tijden dat er geen concerten waren, het gebouw als café exploiteren. Aanvankelijk leek alles goed te lopen. Het ging er zeer levendig aan toe, naar blijkt uit herinneringen van de Alkmaarder N.H. Slinger in het ‘Alkmaars Jaarboekje’ van 1973: ‘’s Zomers bezochten wij bij goed weer de concerten van het stedelijk muziekkorps in de muziektent in de Hout, waar “‘Dichter und Bauer”, “Leichte Kavalerie”, “Ein Morgen, ein Mittag, ein Abend in Wien” en de Radetsky-mars de populairste melodieën waren. Men wandelde dan door de Hout, langs de Maclaine Pont-vaas met fontein naar de hertenkamp en vrijwel tout-Alkmaar gaf daar acte de présence’.

Los van dit kende Alkmaar veplaatsbare muziektenten. Muziekuitvoeringen worden van oudsher namelijk niet alleen binnen gegeven, maar ook buiten. Wil men de musici (en hun instrumenten) enige beschutting bieden tegen regen of (te felle) zonneschijn, dan kan een tentdoek uitkomst bieden. Zo ontstonden de muziektenten, ook wel aangeduid als muziekkiosken (het woord kiosk is ontleend aan het Frans, dat het op zijn beurt ontleende aan het Turks). Vaak gaat het om tijdelijke bouwsels die men makkelijk kan opbouwen en vervolgens weer uit elkaar nemen. Zo stond er op de traditionele Landbouwdag (derde

Een voorbeeld van een tijdelijke muziektent. Muziekuitvoering in de avond van 22 september 1908 tijdens de tentoonstelling van de afdeling Alkmaar van de Hollandse Maatschappij van Landbouw (anoniem, 1908) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

bovendien ontstaat er onder het podium een geschikte opbergruimte, bij voorbeeld voor stoelen en lessenaars voor de musici of voor stoelen waarop bezoekers zittend een muziekuitvoering kunnen bijwonen. Ook in Alkmaar heeft men muziekkoepeles gekend, en wel in de Alkmaarder Hout, aan de noordzijde van de Prinses Julianalaan. De eerste was van hout, en heeft tot 1884 dienst gedaan. Daarna kwam er één van gietijzer, naar voorbeeld van de muziekkoepele in de Haarlemmerhout.

De crisisjaren gooiden al spoedig roet in het eten. In 1931 werd het stedelijk muziekkorps opgeheven. Door de komst van de radio, waardoor men voor muziek niet meer de deur uithoefde, was er minder behoefte aan openbare concerten. De exploitant van het sociëteitsgebouw klaagde over tegenvallende bezoekerscijfers.

In 1954 besloot de gemeente om de Muziektuin weer een openbare bestemming te geven. De pacht werd beëindigd. Het oude sociëteitsgebouw werd in 1955 afgebroken. Alleen de muzieknis en de zogenaamde ‘tuinzaal’ naast het hoofdgebouw liet men staan. Het plan was om in dit gebouw theeschenkerij in te richten, maar het provinciaal bestuur wenste niet in te stemmen met deze in haar ogen niet strikt noodzakelijke uitgave. In 1957 werd de tuinzaal alsnog gesloopt. Op de vrijgekomen plek werd een speelweide aangelegd, volgens velen een nogal magere vervanging.

Gelukkig eindigt de geschiedenis van de Muziektuin niet helemaal in mineur. De muzieknis werd in 1998 gerestaureerd en sinds 1992 ontplooit de stichting Cultuurpark De Hout tal van initiatieven op het oude terrein van de Muziektuin. Het nabijgelegen café-restaurant Koekenbier vormt een goed alternatief voor de nooit verzezen theeschenkerij.

DE ALKMAARSE BIOSCOPEN

Wat is een avondje uit in Alkmaar zonder een filmbezoek? De eerste bewegende beelden in Alkmaar werden vertoond in de Harmonie. Dat gebeurde al in 1900, toen er gekeken kon worden naar Transvaalse boeren ‘op weg naar de grens’. Ook in Diligentia werden

woensdag van september) één op het Hofplein, zoals een bewaard gebleven foto uit 1908 laat zien.

Heel geliefd was in de 19de eeuw de zes- of achtkantige muziektent met koepelvormig dak. Die veelvoorkomende koepelvormige dakvorm maakte dat men in plaats van muziektent of muziekkiosk ook wel het woord muziekkoepele ging gebruiken. Vaak werd deze opgetrokken op een podium. Zo kunnen de toehoorders de musici beter zien. Maar

Linksboven: Daglicht gelatine zilverdruk van bioscooptheater Cinema Americain, Doelenstraat 25. Op de plek van de ramen een prijslijst en informatie over de huur van zalen (anoniem, ca. 1930). Rechtsboven: Noordzijde Langestraat bij de Hoogstraat. Er hangt een aanplakbiljet voor Op Hoop van Zegen aan het Alkmaars Bioscoop Theater. (E.G. Verkade, 1919). Onder: Het Victoria Theater, inmiddels voorzien van een moderne gevel (anoniem, ca. 1930) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

al spoedig films vertoond. Maar de eerste echte bioscoop werd pas op 13 februari 1912 geopend onder de naam Cinema Americain in een voormalig apostolisch kerkgebouw aan de Koningsweg. Sigarenwinkelier en notarisklerk W. Weber vertoonde er 'stomme' films. Een zogenaamde 'explicateur' gaf het publiek toelichting op de beelden. Een pianist zorgde voor begeleidende muziek. Enkele maanden later kreeg Weber een concurrent. In de Langestraat werd het Alkmaarsch Bioscoop Theater geopend. In 1913 presenteerde dit theater zich in een advertentie als 'luxueus, frisch en gezellig'. De vertoonde films waren onbrandbaar, zodat de bioscoopbezoeker geen enkel risico liep. In hetzelfde jaar 1913 verhuisde Weber zijn bioscoop naar het uit de 18de eeuw daterende monumentale huis op de hoek Doelenstraat-Gedempte Nieuwesloot. In 1922 vond er een grote verbouwing plaats, waarbij de decoraties werden geschilderd door de decorateur die ook verantwoordelijk was geweest voor de aankleding van het Amsterdamse Tuschinsky-theater.

In 1914 kreeg Weber er opnieuw een concurrent bij. De heer Du Crocq opende aan de Laat, vlakbij de Dominicuskerk, de bioscoop Novum. De toegang was 5 cent goedkoper dan bij Cinema Americain. Al in de dertiger jaren verdween deze bioscoop overigens weer. In de jaren twintig werden er ook in het Wapen van Heemskerk films gedraaid. Eerder zagen we al dat de Harmonie zich ook steeds meer richtte op de vertoning van films. Nog altijd was er blijkbaar ruimte voor een nieuwe bioscoop, want in 1925 begon een zoon van Weber met het Victoria Theater in de Langestraat. Na de oorlog waren er lange tijd vier bioscopen in de

Boven: Het Victoria Theater is inmiddels in gebruik als kledingzaak (Lady Sting). De gevel uit de jaren 30 is zorgvuldig gereconstrueerd. In het nieuwe interieur is de oude bioscoopzaal respectvol geïntegreerd met de huidige winkel. Onder: De voorgevel van de Harmonie herinnert nog steeds aan de schouwburgperiode [foto's: Harry de Raad]

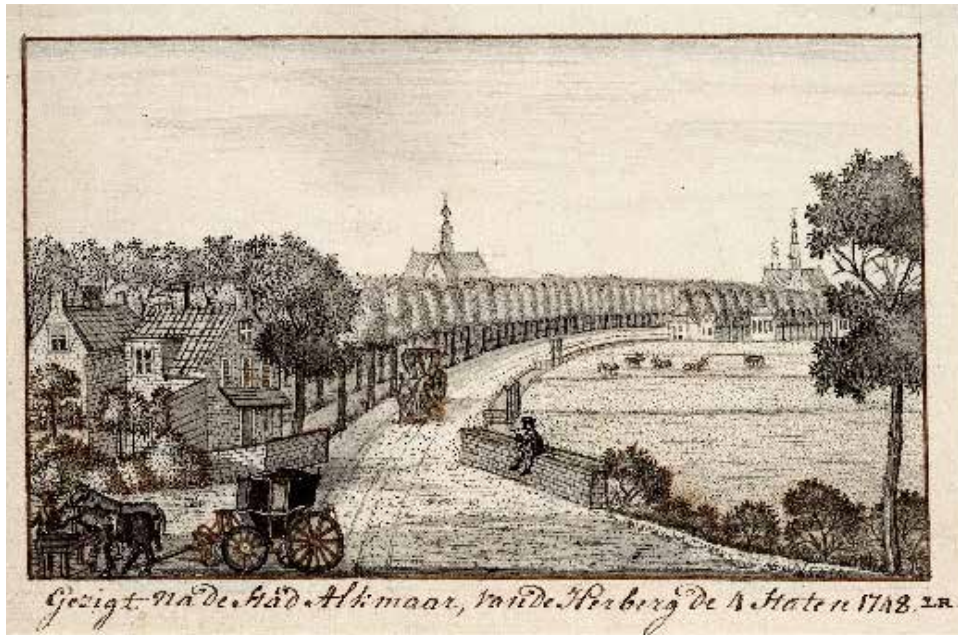
stad: de Harmonie, Cinema Americain, Victoria Theater en Rex (het oude A.B.T.). De laatste drie waren het eigendom van telgen uit de Weber-familie. Rex was een goedkope volksbioscoop. Niet voor niets had het A.B.T. ooit de bijnaam ‘vlooientheater’. Victoria Theater en Cinema Americain waren duurder en hadden betere stoelen. De meest luxueuze zaal had de Harmonie; daar waren de kaartjes ook prijziger.

Met de opkomst van de televisie bleken de relatief kleine Alkmaarse bioscopen niet meer rendabel. Rex sloot in 1982. Momenteel is het pand een Halfords-filiaal. Victoria Theater moest in 1986 sluiten. De oude bioscoopzaal is uiterst stijlvol geïntegreerd in de kledingzaak ‘Lady Sting’ die nu in het pand is gevestigd. Cinema Americain, later Cinema Theater genoemd, sloot in 1995 haar deuren. Alleen de Harmonie bleef over. Een uitbreiding van het aantal zalen in 1995 heeft gelukkig geen verandering gebracht in het oude exterieur. Nog steeds prijken de woorden ‘Schouwburg Harmonie’ op de gevel aan de Gedempte Nieuwesloot.

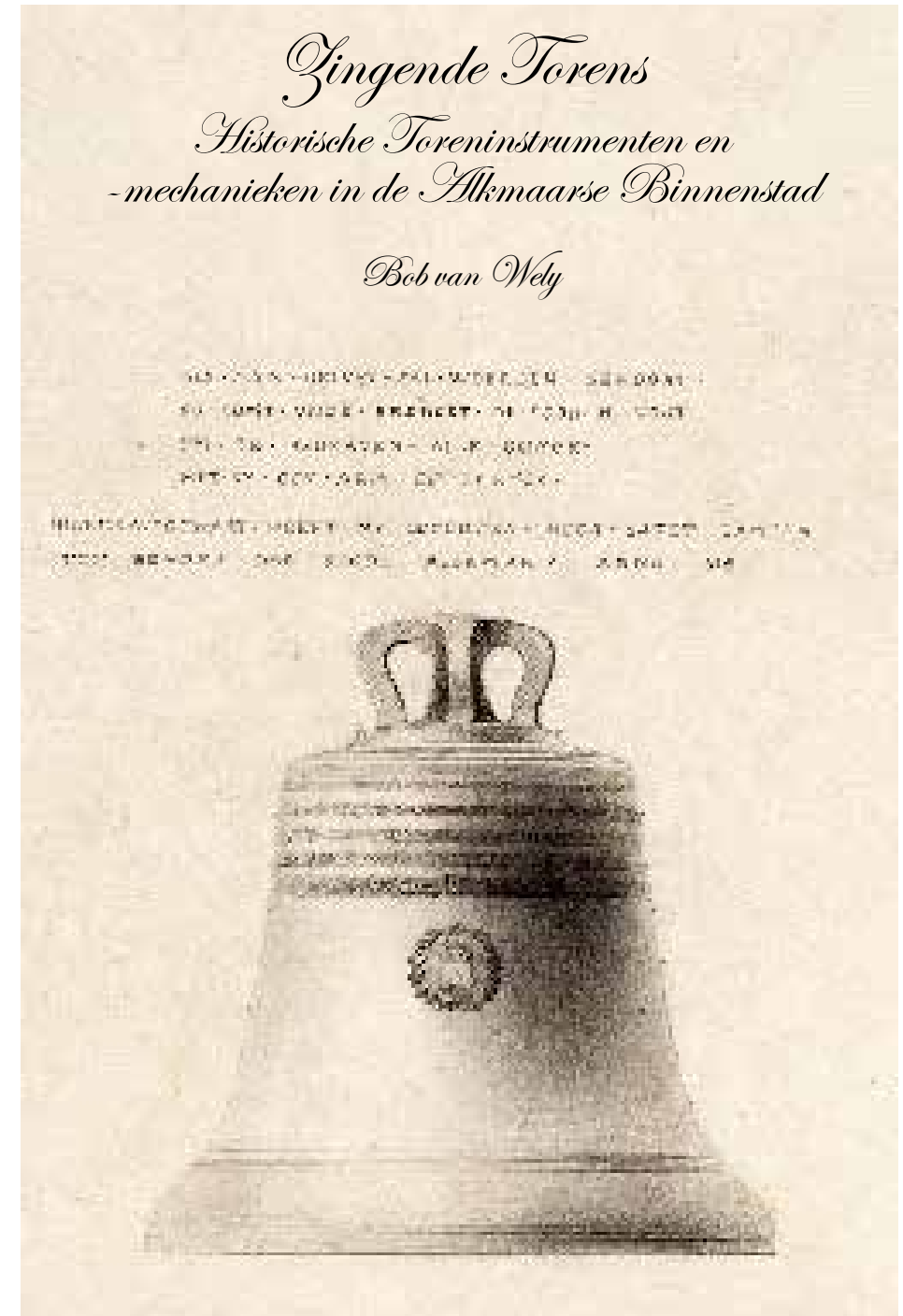
Noten

¹ José Duarte Ramalho Oritgaõ, Holland 1883 (Utrecht, 1964). Prisma pocket 930.

² Met additionele informatie van Carla Rogge.

Tekening van de Kennemerstraatweg (gezien naar de stad). We zien de straatweg met de herberg de Vier Staten met rijtuigen en paarden die gevoederd worden (LR, 1748) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]. Zie ook p.22.

INLEIDING

In de prachtige binnenstad van Alkmaar zijn een aantal bijzondere muziekinstrumenten en torenmechanieken te vinden die veelal onzichtbaar, of zeker toch minder zichtbaar, al eeuwen in het dagelijkse leven aanwezig zijn. Het zijn de carillons en uur- en speelwerken die in de stedelijke en kerkelijke gebouwen verstopt zitten.

Alkmaar blijkt de enige stad in de wereld te zijn met twee 17de-eeuwse klokkenreeksen van de Vlaamse gieter Melchior De Haze, die overigens inmiddels – met aanvulling van enkele klokken van de firma Eijsbouts – drie volledige beiaarden vormen.

In Alkmaar zijn tevens vier mechanische speelwerken te vinden, waarvan twee van vóór 1700. Alkmaar heeft bovendien vier historische uurwerken in haar torens, waarvan twee uit de 16de eeuw. Een daarvan is het grootste smeedijzeren torenuurwerk van Nederland en tevens een van de oudste. Het is maar dat u het weet.

WAAGTOREN

In 1599 is de huidige toren van de Waag voltooid: een verkleinde kopie van zijn grote broer de Oude Kerkstoren van Amsterdam. Beide zijn herkenbaar aan de opengewerkte achtkantige lantaarn met geen acht maar zestien stijlen. Binnen deze open achtkant hangen alle klokken van het 17de-eeuwse carillon. Vlak eronder is de speelkabe van de beiaardier. Daaronder zien we de vier wijzerplaten in de onderste achthoekige geleding. Op de rand van de vierkante stenen romp staat de Alkmaarse Klaroemblazer, net boven het ruiterspel. Binnen de muren achter het ruiterspel bevindt zich de imposante uurwerkkamer met het grootste mechanische uur- en speelwerk dat Nederland nog rijk is. De galmgaten net boven de nok van het dak van het waaggebouw zitten daar niet voor niets. Hoewel? Er hangt namelijk een luidklok, maar die wordt nooit meer geluid!

Uur- en speelwerk

Het grote smeedijzeren uurwerk ergens halverwege de Waagtoren beslaat een volledige torenverdieping. De constructie die veel weg heeft van een groot hemelbed (voor een hele familie!) herbergt vele onderdelen: een gaand werk (het mechanische tikwerk) die de wijzers op de hoger gelegen wijzerplaten de juiste tijd laat aangeven, een halfuurslagwerk, een heeluur slagwerk en een grote speeltrommel voor de melodietjes op de klokken.

Reeds in 1541 werd er een reeks klokken in de toren aangebracht die waarschijnlijk toen ook al automatisch bespeeld werd. In ieder geval bespeelde Mr. Ijsbrandt de klokken live. Waarschijnlijk in datzelfde jaar heeft smid Harck Almersz. een uurwerk in de toren

De speeltrommel in de Waag met daarin uitvergroot een gedenkplaatje aan Willem Sprakel met de tekst "Willem Sprakel Fecit Haarlem 1686"

met in elke maat 54 gaten naast elkaar; 75 maten voor het hele uur, 35 maten voor het halve uur en ieder kwartier 5 maten. Deze speeltrommel speelt ook nu nog dag en nacht ieder kwartier zijn melodietjes op de historische reeks van 35 klokken (3 octaven).

In 1880 is het – waarschijnlijk sterk versleten – gaande werk van het uurwerk vervangen door een kleiner, nieuw uurwerk terwijl de wijzerplaten toen voor het eerst met een minutenwijzer werden uitgebreid. In de zestiger jaren tijdens de grote restauraties van de Waagtoren en Grote Kerk is naast de beiaard ook het volledige uur- en speelwerk gereviseerd en het gaande werk weer gereconstrueerd naar het voorbeeld dat nu nog in de Kapelkerk te zien is (zie aldaar). Alles wordt nog steeds aangedreven door gewichten die nu automatisch worden opgehesen zodat de stadsuurwerkmaker dat niet elke dag meer met de hand hoeft te doen. Het uurwerk wordt hier niet door een computerklok gestuurd zodat de wijzers af en toe niet geheel de juiste tijd aangeven, maar, zoals een instructie uit 1800 van de klokkenstelder aangaf hoefden de klokken niet alle gelijk de ander te staan: als dat van de Kapel 5 a 6 minuten voor de Zon, en dat van de Waag te gelijk met de Zon, en de Groote kerk met het accijns 5 a 6 minuten na de Zon.

Alles tikt er nu nog lustig op los, hoewel de glijlagers en het tikrak na 30 jaren arbeid weer danig beginnen in te slijten.

aangebracht dat nog steeds de basis is van het huidige werk.

Toen in 1686 bekend werd dat een nieuwe beiaard besteld was, kreeg Willem Sprakel de opdracht niet alleen deze klokken in de toren op te hangen en de gehele traktuur van het klokkenspel te vervaardigen, maar ook een nieuwe, grotere speeltrommel te leveren, een tweede slagwerk voor de halve uren toe te voegen en het uurwerk van een slinger te voorzien. Sinds 1657 werden torenuurwerken regelmatig omgebouwd van foliot- tot slingeruurwerk, een revolutionaire uitvinding van Christiaan Huygens die veel nauwkeuriger lopende tijdmeters tot gevolg had. De oude speeltrommel is enkele jaren nadien zeer waarschijnlijk hergebruikt in de Grote Kerk (zie daar).

De nieuwe speeltrommel werd nauwkeurig omschreven in een uitgebreid contract. De hele trommel moest 120 maten hebben

Carillon

De eerste berichten van een reeks klokken in de Waagtoren is van 1541. Toen kwamen er 11 klokken van Jacob Waghevens in de toren te hangen en werd er een beiaardier aangesteld: Mr. IJsbrandt, de eerste stadsbeiaardier van Alkmaar. Momenteel is de 25ste beiaardier in dienst van de gemeente.

Boven: klokken van de Waag. Onder: detail van één van de klokken

Toen de Heilige Geestgasthuistoren – zoals de Waag toen nog heette – in 1582 omgebouwd werd tot Waag, moest er natuurlijk ook een statiger toren geplaatst worden. Deze kwam er in 1599 en de reeks klokken van Waghevens werden uitgebreid tot een serie van 18. Omdat de stemming van die vroege klokken niet erg nauwkeurig was te noemen – in de 17de eeuw ontdekte de gebroeders Hemony als eerste de kunst van het zuiver stemmen van klokken – ontbood in 1671 het stadsbestuur Pieter Hemony naar Alkmaar te komen en een voorstel te doen voor zo'n fraai carillon waarvan hij samen met zijn broer François er reeds vijf aan Amsterdam had geleverd en nog eens 30 in de rest van het land. Pieter Hemony deed echter een voorstel dat onmogelijk geaccepteerd kon worden: hij vond het noodzakelijk dat er voor zijn carillon vier stijlen uit de torenspits gehaald

moesten worden. De levering van het Hemonyspel ging niet door. Er gingen 10 jaren voorbij en Hemony overleed. Zijn opvolger, Claude Fremy, had de kunst van het zuiver stemmen niet goed afgekeken, want een opdracht van Alkmaar voor een 35 klokken tellend instrument strandde toen de nieuwe klokken reeds in de toren hingen: een commissie van kritische luisteraars vonden het niet mooi genoeg. Uiteindelijk ging de opdracht naar een oud-

leerling van Hemony, Melchior De Haze uit Antwerpen. Deze leverde in 1687 en 1688 35 prachtige klokken (omvang drie octaven) die nu nog grotendeels in Alkmaar te horen zijn. Enkele kleine klokjes werden nog het volgende jaar door hemzelf vervangen, maar het resultaat was zo naar tevredenheid dat in 1689 de stad hem de opdracht gaf voor een nieuw spel voor de Grote Kerk (zie daar). Omdat de steenkoolverwarming in het begin van de 20ste eeuw ernstige aantasting

veroorzaakte op het klokkenbrons is het carillon onaanvaardbaar ontstemt geraakt. In de grote torenrestauraties in de zestiger jaren is daarom besloten alleen de negen grootste klokken van het carillon in de Waag te laten hangen en de rest van de klokken te hergieten en aan te vullen tot een instrument met een omvang van vier octaven (47 klokken totaal). In 1968 werd de nieuwe zingende toren weer feestelijk in gebruik genomen. 9 klokken van Melchior De Haze (1688), zwaarste klok klinkt als es¹ (1375 kg); 38 klokken Eijsbouts (1967).

Overige klokken in de Waagtoren

In de hoogste open lantaarnspits hangt nog een klokje dat overgebleven is van de restauratie van 1967. Het is een e² uit 1688 en hangt er voor de sier. Op de luidzolder (bovenste gedeelte van de stenen vierkante torengeleding) hangt de poortklok, door Henrick Wegewart uit Kampen gegoten in 1616 (klinkend d¹, ø 124 cm, ca. 1500 kg). Deze klok is als luidklok opgehangen en kan met de hand geluid worden. Hij werd gebruikt als de stadspoorten gesloten werden ter waarschuwing van alle werkers op het land dat er nog slechts korte tijd was om binnen de beveiligde stad te komen. Vanwege constructieve wijzigingen in het Waaggebouw is besloten deze enige stedelijke luidklok niet meer te luiden.

Overige klokken in de Waagtoren

Klaroenblazer en ruiterswerk

Het moet ten tijde van de bouw van de huidige toren zijn geweest (1599) dat de toren werd voorzien van een ruiterspel. Aan de oostzijde van de toren, de kant van het Fnidsen, steekt een half ronde uitbouw uit de toren waarin tijdens de uurslagen enkele geharnaste ruiters te paard een schijngevecht uitvoeren. Tijdens iedere klokslag ontmoeten twee ruiters elkaar voor de opening. Dergelijk ruiterspelen werden gemaakt ter vermaak van de bevolking en als symbolische weergave van de krachtige verdediging van de stad. Net boven de ruitertjes staat de Klaroenblazer enkele keren per dag zijn serenade te blazen. In het mechaniek van het orgeltje – de houten pop zal echt niet zelf zijn tonen voortbrengen – dat binnen in de toren staat, zijn onderdelen teruggevonden (ventielveertjes) die ook in

De poortklok

Het speelwerk van de klaroenblazer

het Van Covelens orgel uit 1511 in de Grote Kerk zijn gevonden. Het mechaniek van de Klaroemblazer moet dus al van eerdere datum zijn dan de huidige toren en zal dus wellicht gelijk met het eerste carillon en uurwerk geplaatst zijn. De klaroemblazer heeft jarenlang niet gefunctioneerd en is in 1999 gereconstrueerd. Het oude mechaniek was met uitzondering van de windlade van het orgeltje niet meer aanwezig en er was een vroeg 20ste-eeuwse oplossing verzonnen voor het functioneren. Het Nationaal Museum van Speelklok tot Pierement, specialist op dit gebied, heeft een reconstructie van dit mechaniek in de toren geplaatst. Het is een klein speeltrommeltje geworden waarbij het melodietje van het orgeltje gewijzigd kan worden en de klaroemblazer op 11 uur, 15 uur en 19 uur zijn riedel speelt, juist na de urslagen.

De 9 tonen van het orgeltje zijn: es² – f – g – as – bes – c³ – d – es – f

GROTE-OF ST. LAURENSKERK

De toren van de Grote Kerk is niet de toren geworden die Alkmaar gehoopt had te krijgen: een toren die al vanaf Amsterdam zichtbaar had moeten zijn. Oude prenten laten aan de westzijde van de kerk een reusachtige toren met luidzolder en carillonlantaarn zien; een ideale toren voor toreninstrumenten zoals een groot klokkenspel, een uitgebreid uurwerk met mechanisch trommelspeelwerk en een grote luidzolder waarop toch minstens zes luidklokken een plek konden vinden. Wellicht vanwege geldgebrek is de toren nooit gebouwd, maar is aan het begin van de 16de eeuw op de kruising van naaf en transept een zogenaamde vieringtoren gebouwd: een toren midden bovenop het dak van de kerk. In dit vrij kleine torentje bevinden zich een uurwerk met speelwerk en een carillon.

Gezicht op de Grote Kerk vanuit het noorden over de huizen en bomen van het Kerkplein. (D. Harting, 1928) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

Uur- en speelwerk

Op de zolderruimte onderin de vieringtoren staat een mechanisch slingeruurwerk en een trommelspeelwerk. Het in 1905 geplaatste slingeruurwerk verving een door de Alkmaarder Jacob Henneman gemaakt smeedijzeren torenuurwerk uit 1692. Het vroeg 20ste-eeuwse uurwerk is gemaakt door de firma Eijsbouts en heeft naast een gaand werk (het tijdmetende mechaniek) ook twee slagwerken (voor hele en halve uren). De uren worden op de grote klok uit 1525 geslagen, de halve uren op de grootste beiaardklok (M. De Haze, 1689). Het uurwerk wordt momenteel gestuurd door een elektronische synchronisatieklok die iedere minuut de wijzers vrijgeeft. Naast de wijzerplaten op alle vier de windstreken bevindt zich tevens een aan dit uurwerk gekoppelde wijzerplaat tegen het plafond binnenin de kerk. Deze 16de-eeuwse wijzerplaat geeft met een hand als uurwijzer de juiste tijd aan.

De elektronische klok geeft ieder kwartier een signaal aan de grote speeltrommel zodat deze een liedje gaat spelen op de klokken van het carillon; een lange melodie als aankondiging van de hele uren, een korte riedel op de kwartieren en een middellange melodie op de halve uren. De speeltrommel is ouder dan het carillon en zou wel eens de oude speeltrommel van de Waagtoren kunnen zijn van voordat het 17de-eeuwse klokkenspel geplaatst werd. Daar hing vanaf 1601 een voorslag van 18 klokken die door middel van een speeltrommel werden bespeeld. Deze voor de nieuwe Waagtorenbeiaard te kleine speeltrommel is zeer waarschijnlijk in 1687 verhuisd naar de Grote Kerk.

Het voor de Grote Kerk gemaakte 17de-eeuwse speelwerk is na de 20ste-eeuwse restauraties grotendeels verloren geraakt. De 400 jaar oude speeltrommel hangt nu in een profielstalen constructie en wordt aangedreven door een elektromotor.

Carillon

Reeds tijdens de bouw van de vieringtoren is een grote klok in de constructie opgenomen. Deze klok ging dienst doen als uurslagklok en doet dat tot op de dag van vandaag. De

Boven: Het uurwerk van de Grote- of St. Laurenskerk. Onder: De speeltrommel

klok is gegoten in 1525 door Jasper Moer uit Den Bosch, klinkt ongeveer als cis¹ en weegt ca. 1500 kg. In 1543 volgden 9 klokken van Jacob Waghevens uit Mechelen die dienst deden als voorslag voor de uurslagen. Later moeten er nog 4 zijn bijgeplaatst omdat de uurwerkmaker en beiaardinrichter Willem Sprakel in 1688 14 klokken in de toren aantreft: 1 uurslagklok en 13 voorslagklokken.

Naar aanleiding van het succes van de nieuwe beiaard voor de Waagtoren (in 1687 gereed) had de klokkengieter Melchior De Haze uit Antwerpen de opdracht gekregen een nieuwe beiaard in de toren aan te brengen. Willem Sprakel had ook al in de Waagtoren de beiaard en het uurwerk geïnstalleerd en kreeg vermoedelijk ook hier weer een deelopdracht. Gebruikelijk was dat de nog in de toren aanwezige klokken als klokspijs (grondstof) voor de nieuw te gieten exemplaren. Aldus werd er in 1689 een volledig nieuw carillon in de zeer krappe toren opgehangen: 31 klokken van Melchior De Haze met de relatieve toonomvang van c – d – e – chrom – a³, waarbij de c klinkt als bes¹ (418 kg).

In 1748 is de beiaard nog met de hand bespeeld ter gelegenheid van de komst van Prins Willem IV, maar daarna is het handklavier verwijderd, waarschijnlijk vanwege de slechte bespeelbaarheid. In een zo krappe toren is het moeilijk goede draadverbindingen aan te leggen en reparaties uit te voeren.

Tijdens de restauratie van 1963 is de toren volledig vernieuwd en de beiaard van de Grote Kerk grondig gerestaureerd. Het instrument is bij die gelegenheid uitgebreid tot 3 octaven (35 klokken) waarbij de ontbrekende klokken aangevuld zijn door klokkengieterij Eijsbouts uit Asten. Een nieuw handklavier is toen wederom aan de klokken gekoppeld.

28 klokken van Melchior De Haze (1687/88/89)

7 klokken van Eijsbouts (1963)

KAPELKERK

Lange tijd heeft de Kapelkerk geen carillon gehad. De open lantaartoren – een soort van vieringtoren zoals bij de Grote Kerk met dat verschil dat er hier niet over een viering gesproken kan worden; de toren staat op de nok van het schip ter hoogte van de enkele dwarsbeuk – heeft lange tijd, van 1707 en 1964, slechts vier wijzerplaten en twee slagklokken gedragen. Vóór die tijd hing er een indrukwekkende voorslag van negen zware klokken. Deze klokken hebben ongetwijfeld in de openingen van de lantaartoren gehangen. Mogelijk werden deze klokken met de hand bespeeld, maar een trommelspelwerk zal naar alle waarschijnlijkheid de klokken ieder uur automatisch bespeeld hebben. Deze voorslag is in 1707 uit de toren verwijderd; alleen de zwaarste voorslagklok is bewaard gebleven en doet nu weer dienst als halfuurslagklok. Omdat de toren en een groot gedeelte van de zolders in 1760 door een grote brand verwoest zijn, is er geen trommelspelwerk bewaard gebleven. Wel staat er op een der zolders een prachtig oud uurwerk dat sinds kort weer de wijzers aandrijft. Een nieuwe speeltrommel bespeelt de herplaatste 17de-eeuwse klokken en een handklavier zit nog in het verschiet.

Uur- en speelwerk

Sinds de uitvoerige carillonrestauraties in de 60-er jaren (zoals hierna omschreven in De grote verhuizing van alle klokken in 1962/67) is het oude smeedijzeren uurwerk van

Tekening van de Kapelkerk aan de Laat met figuren (A. Rademaker, 1730)
[Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

de Kapelkerk buiten werking gesteld. Een elektrische klok met motorwijzerwerken en elektrisch bandspeelwerk deden hun werk. Al snel functioneerde de elektrische werken niet meer omdat de overvloedige duivenpoep – de lantaarn werd bevolkt door grote populaties duiven – alle elektrische circuits gesaboteerd had. Jaren heeft alles stilgestaan totdat de grote kanjer-Kapelkerkrestauratie begon (2002-2004). Toen is het plan opgevat het prachtige oude uurwerk in ere te herstellen en de klokkenreeks geschikt te maken voor een op historische wijze vormgegeven automatisch speelwerk met handspel inrichting. Het mechaniek van het trommelspelwerk is inmiddels operationeel en wordt ieder hafuur door het oude uurwerk geactiveerd. De handspel inrichting – een kopie van een 17de-eeuws klavier met de tractuur en klepels – is nog toekomstmuziek.

Het uurwerk is samen met dat van de Waagtoren een van de oudste nog in gebruik zijnde uurwerken van Nederland. Het uurwerk van de Kapelkerk dateert van vóór 1536, het jaar van de eerste voorslag voor de Kapelkerk (een uitgebreide beargumentering staat omschreven in “De Alkmaarse Kapelkerk, Geschiedenis en restauratie”, Alkmaarse Historische Reeks 13, 2005). Het uurwerk bevat naast een gaand werk (tijdmetende gedeelte) een dubbel werkend slagwerk met schuiflichter. Dit slagwerk zorgt ervoor dat zowel de hele als de halve uren geslagen worden op twee verschillende klokken.

De wijzerplaten zijn slechts voorzien van één wijzer, een uurwijzer. Dit was zeer gebruikelijk tot in de late 19de eeuw. Een minutenwijzer was een luxe die pas zeer laat

Links het speelwerk, rechts het uurwerk van de Kapelkerk

De klokken van de Kapelkerk

een vanzelfsprekendheid werd. In de Waagtoren is ook pas in 1880 een minutenwijzer toegevoegd. Volledig nieuw in de toren is een trommelspelwerk. Net zoals in de Grote Kerk en Waagtoren is ook het carillon van de Kapelkerk uitgevoerd met een trommelspelwerk dat de tijdsaanduiding versiert met klokkenmuziek. Voor het eerst sinds moderne systemen van automatische klokkenmuziek hun intrede hebben gedaan (ca. 1950), is een traditioneel spelwerk volledig nieuw gemaakt: een speeltrommel met een diameter van 1 meter zorgt nu voor de melodieën op de klokken door ze te bespelen met de vallende hamers die op de buitenzijde van de klokken slaan. Ieder halve uur speelt het carillon een melodie van ca. 30 seconden. De uren worden geslagen op de grote klok uit 1760 van Jan Nicolaas Dirksz.; de halve uren op de grootste klok van de oude voorslag van Kilianus Wegewart uit 1636.

Carillon

De 23 klokken die in 1964 in de toren zijn gehangen, zijn tijdens de laatste restauratie aan nieuwe brugstaven opgehangen. De oude staalconstructie was lelijk en geroest, terwijl brugstaven tussen de torenstijlen een beproefde 17de-eeuwse methode is om klokken te bevestigen in een lantaartoren (zie alle Amsterdamse torens). De reeks klokken had echter een paar hiaten. Door het residukarakter van de grote carillonrestauraties in de 60-er jaren was deze reeks natuurlijk niet compleet. Enkele klokken zijn nieuw bijgegoten, zodat een muzikaal bruikbaar geheel is ontstaan.

De hele reeks is als volgt opgebouwd, waarbij de reeks een kleine tert omhoog transponeert (c klinkt als es): $c^2 - d - \text{chromatisch} - e^4$, waarbij de gis^2 en cis^4 ontbreken. Het trommelspelwerk speelt op de reeks: $c^2 - d - e - \text{chromatisch} - a^3$, waarbij de gis^2 en de es^3 niet meedoen.

Als een handklavier werkelijkheid wordt, is het aanbevelingswaardig naast de twee ontbrekende klokken de reeks in de hoogte met 5 klokjes uit te breiden tot a^4 ; een muzikaal bereik van ruim $2\frac{1}{2}$ octaaf is een prettige omvang om aardige muziek te kunnen spelen.

ACCIJNSTOREN

Accijnzen, ofwel belastingen, werden geheven op alle goederen die Alkmaar binnenkwamen. Dit gebeurde eigenlijk altijd per schip, vandaar dat dit belastingkantoortje, met torentje in 1622 strategisch op de invaarroute werd geplaatst.

Onder druk van het toenemend autoverkeer werd de Bierkade in 1924 verbreed. Daardoor zou de Accijnstoren midden op de weg komen te staan. Om het gebouwtje voor sloop te behoeden is het vier meter verrold. Tijdens deze verplaatsing is het 17de-eeuwse uurwerk gewoon blijven doortikken.

Uurwerk en slagklokken

Op de tweede verdieping staat een groot smeedijzeren uurwerk. Het is enkele jaren na de bouw van het Accijnstorentje geplaatst, gezien het jaartal op de grote uurslagklok (1628). De bouw van het uurwerkframe heeft ook alle kenmerken van een vroeg 17de-eeuws uurwerk: vierkanten hoekstijlen, recht in het frame geplaatst, weinig tot geen ornamenten. Het uurwerk bevat twee vakken met in het eerste vak een gaand werk met een in de

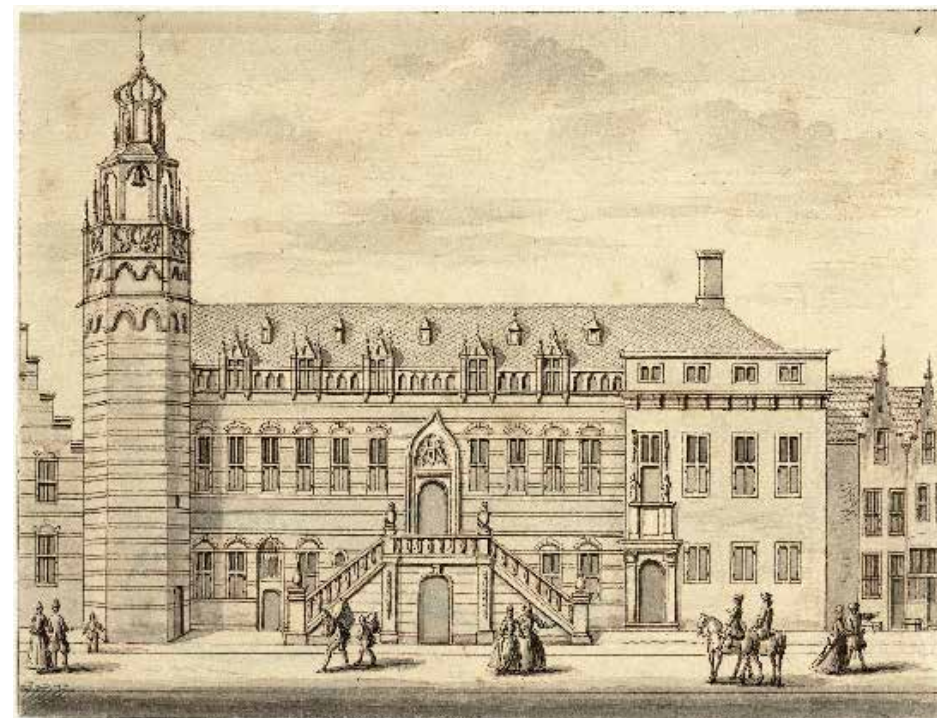
Met penseel ingekleurde gravure van "Exsyns Huis te Alkmaar". Gezicht op de Accijnstoren vanaf de Bierkade naar de Turfmarkt met de Turfmarktbrug. Op de voorgrond links twee spelende kinderen. (K.F. Bendorp naar J. Bulthuis (1750-1801), 1784) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

20ste eeuw geplaatste rustende Graham-gang; de oude foliot (waagbalans), zoals in de Waagtoren en Kapelkerk nog duidelijk te herleiden is, is reeds lang geleden verwijderd. Meestal werden deze uurwerken direct na de uitvinding van het slingeruurwerk in 1656 omgebouwd tot dit veel nauwkeuriger type. Ondanks dat het uurwerk gebukt gaat onder enig achterstallig onderhoud, loopt het goed.

In het tweede vak zit het slagwerk dat niet alleen de uren slaat maar ook de kwartieren. Dit vrij on-Hollandse principe werd veelal in Franse en Engelse uurwerken toegepast. Wellicht ten behoeve van de vele overzeese handelslieden die Alkmaar aandeden is dit, op het eerste gezicht originele, principe bij dit uurwerk toegepast. De uren worden op de grote klok uit 1628 geslagen; de kwartieren op een klein klokje eronder. Dit kleine klokje is een tweedehandsje, waarvan de herkomst onbekend is, het is gegoten door Antoni de Borch in 1565.

STADHUIS

De prachtige gotische gevel van het stadhuis aan de Langestraat geeft al aan dat dit gebouw uit dezelfde periode is als de Grote Kerk. Het is gebouwd in de periode 1509-1520. Het stadhuis heeft, ondanks het ontbreken van een openbare tijdaanwijzing, een torentje gekregen dat veel lijkt op de toren van de Grote Kerk, met een open dubbele

Het raadhuis van Alkmaar recht van voren. (A. Rademaker, ca. 1734) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

lantaarn. In deze lantaarn hangt een slagklok die nu samen met een klein klokje in een van de dakruitertjes wordt geklept tijdens trouwerijen.

Aanwezige klokken

In de toren hangt een klok met een diameter van ca. 50 cm (slagtoon ~g², 90 kg) met de tekst: Henrick Wegewart goot mij anno 1602. Het is het zogeheten zandklokje dat werd geluid bij gladheid. Het riep stedelingen op om hun stoep stroef te maken met strooizand. In de dakruiter op het lange zadeldak hangt een kleiner klokje (ø 30 cm) dat gegoten is in Zutphen in 1612. De plek van deze klok is niet origineel en de herkomst is onbekend.

LANDBOUWHUIS

Dit gebouw dat eigenlijk niet tot de fraaiste Alkmaarse bezittingen mag worden gerekend, staat in deze opsomming genoemd omdat tegen de gevel bij de oude hoofdingang een carillon met figurenloop heeft gezeten. Bij de bouw van dit pand in 1969 is het idee opgevat een klein automatisch klokkenspel met 12 klokjes te plaatsen samen met een aantal kaasdragertjes die met berries en al rondjes lopen tijdens de muziek.

Omdat het carillon voor de aldaar werkende ambtenaren teveel een afleidend element was – het speelde ieder uur een lange melodie – is het al snel tot zwijgen gebracht. De kaasdragertjes zijn toen verhuisd naar een kaasfabriek buiten de stad.

Enkele jaren geleden echter werd de fabriek afgebroken en moesten de kaasdragertjes

Het carillon van het voormalige landbouwhuis

een nieuw onderkomen krijgen. Besloten is toen het carillon en kaasdragertjes (waarvan het hout inmiddels flink verrot was) te restaureren en het op de oorspronkelijke plek te terug plaatsen. Het carillon speelt inmiddels weer.

Carillon en kaasdragertjes

Het carillon is gegoten door Petit&Fritsen uit Aarle-Rixtel en heeft twaalf klokjes met de tonen: c – d – e – f – g – a – bes –b – c – d – e – f. Het wordt tegenwoordig d.m.v. een computersysteem automatisch bespeeld. Op de klokken zijn dierfiguren afgebeeld (o.a. hengst, merrie, veulen; stier, koe, kalf; beer, zeug, big).

DE GROTE VERHUIZING VAN ALLE KLOKKEN IN 1962/67

Tijdens de grote torenrestauratieronde in de 60-er jaren van de vorige eeuw zijn alle 17de-

eeuwse De Haze klokken uit de twee beiaarden van de Waag en Grote Kerk gehaald. De Waagbeiaard zou een zuivere zgn. concertbeiaard moeten worden, terwijl de Grote Kerksbeiaard een fraai historisch instrument mocht blijven.

In de Waagtoren bleven de negen beste en zwaarste basklokken hangen, terwijl alle andere klokken in de Waag werden hergoten. De beste reeks De Haze klokken vanaf de bes¹ ging naar de Grote Kerk. Zo vertrokken 12 klokken van de Waagtoren naar de Grote Kerk, terwijl 16 klokken in de Grote Kerk konden blijven hangen. Zeven klokken werden buiten gebruik gesteld omdat ze te vals of te dof waren danwel gescheurd. Omdat

een groot gedeelte van de klokken bij deze herschikking buiten gebruik dreigde te worden gesteld, werd het plan opgevat in de lege Kapelkerktoren weer een beiaard in te richten. Aldus geschiedde en 23 klokken gingen naar de Kapelkerk. Daar vormden ze in 1964 een automatisch spelend

De montage van de klokken van de Kapelkerk

carillon dat via een modern bandspeelwerk en elektromagneethamers werd bespeeld. De zeven klokken die overbleven zijn niet allemaal getraceerd. De grootste, een klok van ca. 200 kg, hangt in een kleine luidstoel als demonstratiemodel in de toren van Amersfoort, de tweede, een klok van ca. 150 kg hangt boven in de Waagtoren in de bovenste lantaarn. Een derde klokje hangt in de Grote Kerk in de kerkruiimte. De vindplaats van de laatste vier klokjes is op dit moment nog niet opgehelderd.

STADSBEIAARDIERS

1541-? Mr. IJsbrant

?-1583 Jan Turenhout

Pieter Michielsz.

1592-? Dirk Pietersz.

1610-? D. van den Oordt

?-1641 Bouchain

Jacob Jansz. Crabbe

1670-1684 Hendrick Bakkerus

1684-1690 Gerard van der With

1690-1691 Juriaan Juriaansz. Buff

1691-1701 Jan Gerritsz. Kempfer

1702-1722 Egbert Enno Veldkamp

1722-1753 Gerard Havingha

1753-1760 Adriaan Winkel

1760-1773 F.W. Michelat

1773-1807 Michaël Körnlein

1807-1816 C. Berghuys

1816-1836 J.W. Kranch

1837-1880 J.H.A. Ezerman

1880-1910 A. Crefeld

1910-1943 W.J. Crefeld

1945-1969 Ben van der Veen

1970-1980 Jenke Kaldenberg

1980-1999 Todd Fair

sinds 1999 Bob van Wely

LIVE-BESPELINGEN EN TROMMELVERSTEKINGEN

De Waagtorenbeiaard wordt live bespeeld op iedere donderdagavond van 19 tot 20 uur, iedere vrijdag tijdens de kaasmarkt, en iedere zaterdag van 12 tot 13 uur tijdens de weekmarkt. Het automatisch speelwerk van het carillon speelt ieder kwartier een melodie. Deze vier melodieën worden ieder half jaar verstoken (vernieuwd); in april en september. De klaroemblazer in de Waagtoren speelt zijn serenade na de uurslagen van

De grafzerk in de Grote Kerk van de stadsorganist Gerard Havingha (anoniem) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

Stadsbeiaardier Bob van Wely

11 uur, 15 uur en 19 uur.

De Grote Kerksbeiaard wordt iedere vrijdag bespeeld van 13 tot 14 uur. Tijdens het kaasmarktseizoen wordt de speeltijd aangepast aan de orgelconcerten in de kerk: het orgel speelt van 12 tot 12.30 uur, het carillon volgt van 12.30 tot 13 uur, het orgel wederom van 13 tot 13.30 uur. Ook de speeltrommel van de Grote Kerk versiert ieder kwartier met automatisch klokkenspel. Ook hier worden de melodieën iedere keer in april en september vernieuwd.

De Kapelkerk heeft nog geen handklavier en speelt dus alleen automatisch. De speeltrommel aldaar speelt alleen op de hele en halve uren, van 's ochtend 9 uur tot 's avonds 20.30 uur. Ook hier geldt dat de speeltrommel ieder half jaar verstoken wordt.

De versteking van de speeltrommels worden uitgevoerd door de stadsbeiaardier samen met de stadsuurwerkmaker. Ze zijn ongeveer een halve dag bezig met het leeghalen van een speeltrommel en schoonmaken van de gebruikte nootjes. Daarna steekt de stadsbeiaardier de nieuwe melodietjes in de speeltrommel en draait de stadsuurwerkmaker de nootjes vast aan de binnenzijde van de trommel.

De foto's bij dit artikel zijn, tenzij anders vermeld, gemaakt door Bob van Wely

Tijdens de restauratie van van de Grote Kerk wordt de heeslagklok opgetakeld naar zijn plaats in de dakruiter. Op de foto is de klok op het hoogste punt. (Anoniem, 1924) [Archief Kerkvoogdij / Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

INLEIDING

Alkmaar geniet internationaal een grote reputatie op orgelgebied. Dat is te danken aan de prachtige, zeer gaaf bewaarde historische orgels die de oude binnenstad rijk is. Met name de beide orgels van de Grote Sint Laurenskerk zijn wereldberoemd. In dit artikel wordt de historie, de functie en het gebruik van deze instrumenten belicht. Naast deze terecht befaamde instrumenten komen ook een aantal minder bekende Alkmaarse orgels aan bod die het beeld van Alkmaar Orgelstad aanvullen. Ook aan de Alkmaarse orgelbouwers en organisten wordt aandacht geschonken.

De functie van orgels is in de loop der eeuwen zeer divers geweest. In de klassieke oudheid was deze uitgesproken profaan (werelds); het instrument werd (in draagbare vorm) meegenomen wanneer men ten strijde trok, en was in allerlei vormen en afmetingen te vinden in paleizen en theaters. Het door blaasbalgen gevoede orgel (organum pneumaticum) werd volgens overlevering rond het jaar 220 n.Chr. uitgevonden door de Griek Ktesibios. In de 8ste eeuw had het zich inmiddels ontwikkeld tot een instrument met ca. 15 toetsen waarmee men één of meer reeksen pijpen kon laten klinken. Een dergelijk instrument werd in het jaar 757 vanuit Byzantium ten geschenke gegeven aan het Karolingisch hof in Compiègne. Al in het jaar 660 had de Engelse bisschop Vitalianus het orgel ingevoerd in de kerkelijke liturgie. Daarmee begon een eeuwenlange ontwikkeling van een instrument dat een zeer belangrijke rol zou gaan spelen in het Europese muziekleven. Vele paleizen en kerken werden in de middeleeuwen van orgels voorzien. De instrumenten klonken zowel bij wereldlijke als kerkelijke gelegenheden, waarbij de grens destijds overigens lang niet zo scherp werd getrokken als tegenwoordig. In de kerkelijke liturgie klonk het orgel veelal in

Het orgel van Van Covelens [foto: Rob van Wilgen]

Het wandbord bij het Van Covelens orgel [foto: Rob van Wilgen]

afwisseling met koorzang. Dit wordt ook wel de alternatimpraktijk genoemd, die in grote delen van Europa eeuwenlang gangbaar was. De orgels werden daartoe vaak in het koor van de kerk, in de buurt van of zelfs boven op de koorbanken geplaatst. In Alkmaar is daar een prachtig voorbeeld van bewaard gebleven: het koororgel van Jan van Covelens uit 1511 in de Grote Kerk, Nederlands oudst bespeelbare orgel!

HET VAN COVELENS-ORGEL ANNO 1511

Hoe heerlijk klinkt dit werk met veelerley geluid, als ervaren Hand des Meesters dat ontsluit. Op den Eersten dag van Bloeymaand [Mei] wierd het eerstmaal gehoord. In den jare 1511. Gemaakt door Jan van Coblents.

Zo vertaalde de bekende 18de-eeuwse Alkmaarse stadsorganist Gerhardus Havingha in 1727 de Latijnse tekst van het wandbord bij het Van Covelensorgel in de Sint Laurenskerk. De tekst wordt toegeschreven aan Johannes Murmellius (1480-1517), rector van de Latijnse school te Alkmaar. Ook in twee epigrammen uit 1513 roemde deze de welluidendheid en variatie in klankkleuren van het nieuwe instrument. Kende het middeleeuwse orgel maar één type pijpen en daardoor in feite maar één timbre, het Alkmaarse orgel werd door de Amsterdamse orgelmaker Jan van Covelens (ca.1470-1532) voorzien van een grote variatie aan klankkleuren: 8 registers, waaronder prestanten en fluiten in verschillende liggingen en een trompetregister, die de organist met behulp van registertrekkers zelf kon in- en uitschakelen. Deze kleurrijkdom, een wezenlijk aspect van de instrumentale muziek in de Renaissance, moet destijds grote indruk gemaakt hebben, vandaar dat tijdgenoot Murmellius er in zijn verzen zo nadrukkelijk aan refereerde. Jan van Covelens wordt dan ook beschouwd als één van de grote vernieuwers van de orgelbouw rond 1500. In 1545 werd er boven de zuidingang van de Laurenskerk door Van Covelens' Haarlemse leerling Claes Willemsz. (ca.85-1553) een nieuw tweede orgel gebouwd, ter vervanging van een ouder instrument dat in 1542 naar de Kapelkerk was overgeplaatst. Van dit instrument, dat in 1638 werd gedemonteerd, bestaan nog twee afbeeldingen van schilder Pieter Saenredam (1597-1665). Een 40-tal pijpen ervan bleef bewaard in het huidige grote orgel.

Gedurende de 16de eeuw werd het Van Covelens-orgel intensief gebruikt. Daarvan getuigen de talrijke betalingen aan orgelmakers, die het instrument onderhielden en uitbreidden, en aan organisten, die tijdens misvieringen, officiële gelegenheden en openbare bespelingen van zich lieten horen. Tot aan het derde kwart van de 16de eeuw veranderde er aan deze situatie betrekkelijk weinig. De reformatie, die ook in de Nederlanden vanaf ca. 1560 steeds meer aanhang kreeg, betekende echter een kritieke periode, ook voor de orgelcultuur. Het Calvinisme, dat in de Nederlanden de dominerende stroming werd, keerde zich namelijk tegen het kerkelijk orgelgebruik dat men als een 'onnutte en onstichtelijke bezigheid' beschouwde waardoor de gelovigen alleen maar werden afgeleid. Als het aan de Calvinisten had gelegen waren uit vele kerken niet alleen beelden, altaren en beschilderingen maar ook de orgels verwijderd. Dat dit uiteindelijk niet gebeurde was te danken aan de stadsbesturen die na de reformatie de feitelijke eigenaren werden van de kerkgebouwen. Zij stelden de organisten aan en continueerden of begonnen met openbare orgelbespelingen. In deze periode, die duurde van ca. 1570 tot ca. 1640, mocht het orgel tijdens kerkdiensten niet bespeeld worden. Alleen na de zegen,

bij het uitgaan van de kerk, klonk orgelspel. Het kerkbestuur eiste echter wel dat er dan 'stichtelijcke stucken' klonken zoals psalmen, en beslist geen 'lichtvaerdige of (nog erger) Paepsche deuntjes'! Gezien de vele klachten hierover uit deze periode hielden de organisten (die veelal nog 'van de oude religie', oftewel Rooms-katholiek, waren) zich daar lang niet altijd aan...

Echte trekpleisters werden in Holland de doordeweekse openbare orgelbespelingen. Een grootheid als Jan Pieterszoon Sweelinck (1562-1621) werd er als organist van de Amsterdamse Oude Kerk befaamd mee en in Alkmaar was het Pieter Olofszoon van der Oort die van 1574 tot 1620 als stadsorganist jarenlang vele luisteraars naar zijn orgelbespelingen trok. Deze vonden veelal plaats op de winteravonden, bij kaarslicht. Het publiek wandelde tijdens de muziek door de kerk, waarbij de organist ondermeer variaties speelde over toen bekende melodieën, zoals de Geneefse psalmen. Vier 'dienaers van justitie' hielden toezicht, om baldadigheden, vooral door jongens, te voorkomen. Ook bij bijzondere gelegenheden en op verzoek van de burgemeesters trad de stadsorganist op. Toen bijvoorbeeld Prins Maurits Alkmaar in 1586 bezocht musiceerde Pieter Olofsz. samen met 'speelman' IJsaack Stoffels gedurende twee avonden voor de stadhouder en zijn gevolg.

DE BOUW VAN ALKMAARS STADSORGEL: HET VAN HAGERBEER-ORGEL (1639-1646)

In de eerste helft van de 17de eeuw gingen er in verschillende steden stemmen op om de orgels weer een taak in de kerkdiensten te geven. De ongebeide samenzang onder aanvoering van een voorzanger gaf namelijk in veel kerken problemen die men met de invoering van orgelbegeleiding dacht op te kunnen lossen. De gezaghebbende staatsman Constantijn Huygens (1596-1687) leverde met zijn boekje 'Gebruyck of ongebruyck van het orgel in de Kercken der Vereenighde Nederlanden' (1641), waarin hij pleitte voor een verantwoord kerkelijk orgelgebruik, een belangrijke bijdrage aan deze discussie. Hij stuitte daarmee met name in Calvinistische gelederen echter op fel verzet. Zo niet in Alkmaar: hier werd de orgelbegeleiding bij de kerkzang in de Grote Kerk in 1640 officieel ingevoerd, in 1670 volgde ook de Kapelkerk. Over verhitte discussies, laat staan ongeregelde zaken zoals die zich in een aantal andere steden voordeden, is hier niets bekend. Het was in deze periode van grote economische voorspoed (de 'Gouden Eeuw') dat steeds meer Hollandse steden hun orgels lieten renoveren of nieuwe instrumenten lieten bouwen. De instrumenten werden niet alleen aangepast aan de nieuwe taak van de psalmbegeleiding, men ging vaak veel verder: de omvang van de orgels en het arsenaal aan nieuwe klankkleuren werd sterk uitgebreid, hetgeen de speelmogelijkheden enorm vergrootte. Deze ontwikkelingen waren de Alkmaarse stadsorganist Jan van Bochem ook ter ore gekomen. In een brief uit 1637 aan het stadsbestuur (waarin hij ondermeer aandrong op salarisverhoging) liet hij fijntjes doorschemeren dat andere steden, zoals Amsterdam, Leiden, Delft, Haarlem, Gouda en Hoorn hun orgels al hadden laten vergroten of vernieuwen, hetgeen voor de organisten, aldus Van Bochem, een stimulans betekende om 'tot de hoogste trap van wetenschap te geraken en in hun kunst te excelleren'. Het stadsbestuur dacht na en onderzocht eerst of een samenvoeging van de beide koororgels van de Laurenskerk een oplossing zou kunnen bieden. Deze poging mislukte echter jammerlijk, maar betekende wel de redding van het Van Covelens-orgel.

De hoofdkas van het grote orgel met geopende luiken. Annotatie: Mogelijk van Campens oorspronkelijk ontwerp. (Jacob van Campen, ca. 1637?) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

Toen leek het plotseling alsof de geest uit de fles was: in 1638 werden er onderhandelingen gestart met de orgelbouwers Van Hagerbeer, de beste orgelbouwers die op dat moment in Holland actief waren. De samenvoegingsplannen verdwenen van tafel en er werd een plan opgesteld voor de bouw van een groot, nieuw drieklaviers orgel dat tegen de westmuur van de kerk moest worden opgesteld. Alleen het beste van het beste was nu nog goed genoeg. Een keur van ambachtslieden en kunstenaars, zoals de befaamde architect Jacob van Campen (1595-1665) en de Alkmaarse schilder Caesar van Everdingen (ca.1617-1678, hij kreeg

de eervolle opdracht om de enorme orgelluiken te beschilderen), werd bij het project betrokken.

Er is veel gespeculeerd over deze plotselinge ommezwaai van het Alkmaarse stadsbestuur. Waarschijnlijk heeft het in aanbouw zijnde Van Hagerbeer-orgel voor de Leidse Pieterskerk een belangrijke voorbeeldfunctie vervuld; de Alkmaarse burgemeesters reisden daartoe verschillende malen naar Leiden 'om te vernemen naer 't werck van den orgel'. Voor de financiering geeft Gerhardus Havingha ons een plausibele verklaring: na een jarenlange juridische procedure bij het Hof van Holland wist de stad Alkmaar in 1636 aannemelijk te maken dat het de rechtmatige eigenaar was van de bezittingen van het voormalig klooster 'De Blinken' bij Heiloo. Het is zeer goed mogelijk dat de magistraat dit bedrag (zo'n 60.000 gulden) voor de bouw van het nieuwe orgel heeft aangewend. De bouwkosten beliepen tussen 1639 en 1647 ruim 52.000 gulden, een exorbitant hoog bedrag voor een orgel in die tijd! Maar daarmee was Alkmaar wel de trotse eigenaar van het grootste en mooiste orgel van de Republiek; het instrument telde bij oplevering maar liefst 40 registers, verdeeld over drie klavieren en pedaal. De officiële ingebruikname vond plaats in augustus 1646, en ging gepaard met uitbundige festiviteiten. Een commissie van vier deskundige organisten, waaronder stadsorganist Jacob Janszoon Crabbe, trok 20 dagen

Interieur van de Grote Kerk met zicht op het grote orgel. Detail schilderij. (Pieter Jansz Saenredam, 1661) [Collectie Stedelijk Museum Alkmaar]

uit voor de eindkeuring, gevolgd door een druk bezochte receptie en overvloedige maaltijden. Johannes Erasmus (conrector van de Latijnse School) zorgde voor een aantal toepasselijke lofdichten ‘tot eere van’t nieuwe orgel’. Kortom: de stad verkeerde wekenlang in feeststemming! Geen wonder dat de Alkmaarders bijzonder trots waren op dit schitterende instrument. In een 17de-eeuws liedboekje staat het volgende veelzeggende versje: ‘Wilt ook de glans verhalen van Alkmaars Groote Kerk, Rondom met veel Pylaaren, verciert met menig Serk, Een Orgel fraay en schoon, Uytmuntende van toon, Wiens gelyke, In Christenryke Men nooyt vont’.

1723-1727 VERNIEUWING EN ORGELSTRIJD

In de loop der eeuwen werd het instrument slechts eenmaal ingrijpend vernieuwd. Dat gebeurde op instigatie van de in 1722 benoemde stadsorganist Gerhardus Havingha (1696-1753). Deze was afkomstig uit Groningen waar hij was opgegroeid met de orgels van de geniale Noordduitse orgelbouwer Arp Schnitger (1648-1719). Deze orgels weken in klank en constructie wezenlijk af van het Hollandse orgeltype, waarvan Havingha in Alkmaar één van de belangrijkste exponenten aantrof. Inmiddels manifesteerden zich in het bijna 80 jaar oude instrument ook de nodige gebreken waardoor een grote reparatie wenselijk was. Havingha vond echter dat het geld dat de stad aan een dergelijke opknappbeurt zou besteden ‘even zoo goed als weg-gegooit was’; het instrument zou, ondanks ‘steeds met gelt pompen’, toch ‘een oud lap werk’ blijven. Vandaar dat Havingha met een veel ingrijpender renovatieplan kwam en voorstelde dit te laten uitvoeren door orgelbouwer Frans Caspar Schnitger (1693-1729, de zoon van Arp), van wiens werk hij een grote bewonderaar was. De burgemeesters keurden het plan goed en Schnitger toog aan het werk. Toen kwam er weerstand. Leden van het Alkmaars Muziekcollege kregen argwaan en speelden een kopie van het renovatieplan door aan orgelexpert Aeneas Veldcamps (1686-1741, organist te Den Haag) met het verzoek om zijn mening. Veldcamps was als zoon van Havingha’s Alkmaarse voorganger opgegroeid met het Van Hagerbeer-orgel en had zich ontwikkeld tot een krachtig pleitbezorger van de Hollandse orgelbouwstijl. Hij leverde dan ook forse kritiek en stuurde die naar de Alkmaarse muzikliefhebbers. Havingha was woedend toen hij hoorde wat er achter zijn rug om gaande was en er ontbrandde een ware orgelstrijd. Tegenstanders beweerden dat

het Alkmaarse orgel in ‘andere steden al met de Naam van een Duytsche Rommel Pot was gedoopt’ en ‘naer der Moffen concept veranderd’ zou worden waardoor het ‘geheel zoude worden bedorven’. Het gevolg van al deze commotie was dat zowel Havingha als twee van zijn opponenten overgingen tot een schriftelijke verdediging in boekvorm; een uniek feit in de orgelhistorie! Als eerste verscheen Havingha’s boek (verreweg het meest omvangrijke van de drie), getiteld ‘Oorspronk en Voortgang der ORGELEN’, dat was opgedragen aan de Alkmaarse burgemeesters. Het eerste deel, de ‘Oorspronk’ behandelt de vroege ontwikkeling van het orgel vanaf de oudheid. Het tweede deel, de ‘Voortgang’, beschrijft de verdere ontwikkeling en vervolmaking van het instrument, met als climax (u raadt het al) Alkmaars vernieuwde grote orgel. Dit deel bevat een schat aan informatie over de Alkmaarse orgelhistorie en is bij de restauratie van de orgels van de Sint Laurenskerk in de afgelopen decennia van grote waarde geweest. De ‘Voorreden’ gebruikte Havingha om zijn tegenstanders keihard aan te pakken; die reageerden dan ook meteen!

Allereerst was daar de Alkmaarse grutter Jacob Wognum (†1746), lid van het Muziekcollege en nota bene een leerling en vriend van Havingha, die zijn leermeester in een ‘Verdediging’ in onvervalst Noord-Hollands de oren wast. Als tweede publiceerde Aeneas Veldcamps zijn kritiek in een ‘Onderrichting’ gericht aan Havingha, die hij bitter besloot met de beschuldiging dat deze, tegen beter weten in, ‘het alderberoemdste Orgel van Nederland (uyt onkunde)’ had laten ‘ruïneren’! En daar kon Havingha het mee doen...

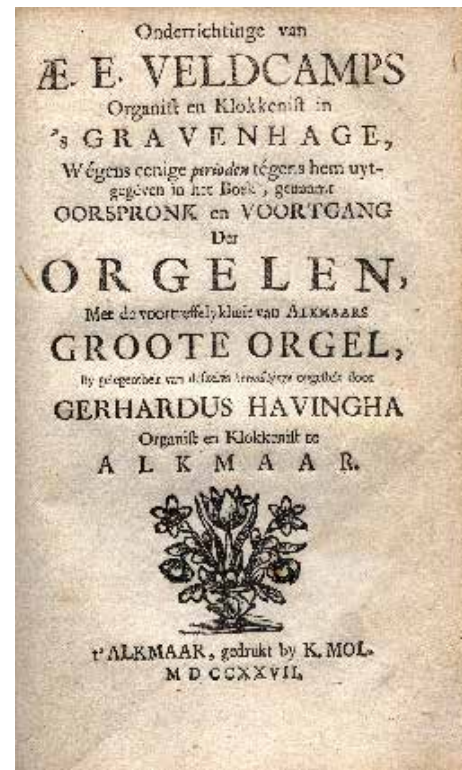
De titels van deze drie boekjes luiden:

Oorspronk / en / Voortgang / der / ORGELEN, / met de voortreffelykheit van / Alkmaars / Groote ORGEL, / by gelegentheit van deszelfs her- / stellinge opgesteld / door / GERHARDUS HAVINGHA, / Organist en Klokkenist te / Alkmaar. / t’ Alkmaar, / By Jan van Beyeren, / Ordinaris Stads Drukker 1727

Verdediging van / JACOB WOGNUM, / Tégen de lasterende / Voor-reden, / Over de Oorspronk en Voortgang der / ORGELEN, / met de voortreffelykheit van Alkmaars / GROOTE ORGEL, / By gelegentheit van deszelfs herstellinge opgesteld door / Gerhardus Havingha, Organist en Klokkenist te / Alkmaar. t’ Alkmaar, gedrukt by Klaas Mol” [1727]

Onderrichting van / AE. E. Veldcamps / Organist en Klokkenist in / ’s Gravenhage, / Wégens eenige perioden tégens hem uyt- / gegéven in het Boek, genaamt / Oorspronk en Voortgang / der / Orgelen, / met de voortreffelykheit van Alkmaars / Groote Orgel, / By gelegentheit van deszelvs hermakinge [sic!] opgesteld door / Gerhardus Havingha, / Organist en Klokkenist te / Alkmaar. / t’ Alkmaar, gedrukt by K. Mol. / MDCCXXVII

Dankzij deze polemiek zijn we bijzonder goed geïnformeerd over wat zich allemaal heeft afgespeeld. Schnitger’s vernieuwing van het Van Hagerbeer-orgel plaatste Alkmaar in het middelpunt van ingrijpende omwentelingen in de 18de-eeuwse orgelbouw. Dit leidde tot de doorbraak van de Noordduitse orgelbouwstijl in West-Nederland, hetgeen een

Linksboven: *Oorspronk en Voortgang der ORGELEN, met de voortreffelykheit van Alkmaars Groote ORGEL, by gelegenheit van deszelfs herstellinge opgesteld door GERHARDUS HAVINGHA, Organist en Klokkennist te Alkmaar. t' Alkmaar; By Jan van Beyerens, Ordinaris Stads Drukker 1727.* Rechtsboven: *Verdediging van JACOB WOGNUM, Tegen de lasterende Voor-reden, Over de Oorspronk en Voortgang der ORGELEN, met de voortreffelykheit van Alkmaars GROOTE ORGEL, By gelegenheit van deszelfs herstellinge opgesteld door Gerhardus Havingha, Organist en Klokkennist te Alkmaar. t' Alkmaar; gedrukt by Klaas Mol" (1727) Pagina 67* boven: *Onderrichtinge van Æ. E. Veldcamps Organist en Klokkennist in 's Gravenhage, Wégens eenige periodes tégens hem uytgegeven in het Boek, genaamt Oorspronk en Voortgang der Orgelen, met de voortreffelykheit van Alkmaars Groote Orgel, By gelegenheit van deszelfs herstellinge opgesteld door Gerhardus Havingha, Organist en Klokkennist te Alkmaar. t' Alkmaar; gedrukt by K. Mol. MDCCXXVII [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]*

gevoelige klap betekende voor de traditionele Hollandse orgelbouw. In dat licht gezien is het begrijpelijk dat de reacties fel waren en de emoties zo hoog opliepen. In de zomer van 1725 voltooide Schnitger zijn werk en in augustus vond de eindkeuring plaats. In het keuringsrapport van 9 augustus 1725 werd Schnitger's werk de hemel in geprezen. In de monumentale orgelkas van Jacob van Campen was nu een vrijwel nieuw instrument in Noordduitse barokstijl verrezen, dat bovendien aanzienlijk groter was dan het oude orgel. Telde het Van Hagerbeer-orgel 40 registers, nu waren het er maar liefst 56! Havingha kon tevreden zijn; hij beschikte nu over een magistraal instrument dat geheel voldeed aan zijn muzikale wensen. Hij is er in zijn boek dan ook helemaal lyrisch over, en: Alkmaar had weer een aanleiding om een groots orgelfeest te vieren!

Het vernieuwde orgel vormde een ware trekpleister van de stad en werd zeer intensief gebruikt. In Isaac Tirion's 'Hedendaagse Historie' uit 1744 lezen we er het volgende over: 'De kerk is met een zeer konstig en welluidend Orgel versierd; 't welk in den jaere 1645 voltooid werd. Aan de Noordzyde van 't Koor is nog een klein Orgel, 't welk in den jaere 1511 werdt gemaakt. Op het eerstgemeld Orgel wordt dagelyks van elf tot twaalf uren gespeeld. Men heeft het, nog onlangs met groote kosten, merkelyk verbeterd'. Elke dag een orgelconcert, dat waren nog eens tijden!

Sindsdien is het instrument door vele orgelbouwers gerestaureerd, waarbij bekende namen als Strumphler, Ypma, Naber, Witte en Flentrop, de revue passeren. Alhoewel met name tussen 1850 en 1940 regelmatig plannen werden gesmeed om het vermaarde orgel te vernieuwen en aan te passen aan de smaak van de tijd was geldgebrek

er telkens de oorzaak van dat dit uiteindelijk niet gebeurde. Ook het Van Covelens-orgel is telkens ontsnapt aan deze vernieuwingsdrang. Het werd in speelbare staat gehouden en vooral gebruikt wanneer het grote orgel in restauratie was. Pas in de loop van de 20ste eeuw werd de grote klankschoonheid van deze twee orgelmonumenten herontdekt. In de jaren veertig volgde een eerste restauratie door de Zaanse orgelbouwer D.A. Flentrop, waarbij herstel van het oorspronkelijke klankbeeld nagestreefd werd. Hierdoor en dankzij talloze plaatopnamen van bekende organisten als Anthon van der Horst, Helmut Walcha en de jarenlange titularis van de kerk, Piet Kee, kregen de orgels van de Grote Kerk mondiale bekendheid. In de jaren zeventig werd duidelijk dat beide instrumenten aan een grondige restauratie toe waren. Voorafgegaan door een jarenlange periode van fondswerving en research werd van 1982 tot

Het Van Hagerbeer/Schnitger-orgel [foto: Joop Elsinga]

1987 eerst het Van Hagerbeer/Schnitger-orgel integraal gerestaureerd, waarbij de situatie van 1725 (F.C. Schnitger) als uitgangspunt werd genomen. Van 1994 tot 2000 werd, eveneens na een intensief onderzoek, ook het Van Covelens-orgel geheel gerestaureerd. Beide restauraties werden met groot vakmanschap uitgevoerd door Flentrop Orgelbouw, de Zaanse firma die de instrumenten al sinds de jaren dertig onder haar hoede heeft. De beide ingebruiknames (in resp. juni 1987 en oktober 2000) waren ware orgelfestijnen waar grote scharen orgelkenners én –liefhebbers op afkwamen. Sindsdien spelen beide instrumenten weer een prominente rol in het Alkmaarse muziekleven en zijn ze veelvuldig te beluisteren, ondermeer tijdens de serie zomeravondconcerten, de vrijdagse kaasmarktconcerten en het twejaarlijkse Orgelfestival Holland. Maar daarmee is het beeld van Alkmaar Orgelstad nog verre van compleet!

ANDERE ALKMAARSE ORGELS

Het orgel van de Kapelkerk

Alkmaars ‘tweede kerk’, de 16de-eeuwse Kapelkerk aan de Laet, beschikte al sinds 1542 over een orgel, dat afkomstig was uit de Sint Laurenskerk. Het uiterlijk van dit instrument is nog bekend van een tekening van de befaamde schilder Pieter Saenredam uit 1661. In

Het na de brand van 1762 herbouwde interieur met orgel en preekstoel van de Kapelkerk. (Anoniem, ca. 1810 naar de situatie van kort na 1762) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

1726 werd het vernieuwd door Frans Caspar Schnitger, nadat deze de zo omstreden ombouw van het Van Hagerbeer-orgel in de Grote Kerk had voltooid. Bij een brand in 1760 viel dit orgel ten prooi aan de vlammen. De herbouw van de kerk werd meteen ter hand genomen en op 4 december van dat jaar werd er een contract getekend met de befaamde orgelbouwers Christian en Pieter Müller uit Amsterdam voor de bouw van een tweeklaviers orgel. De opdrachtgevers, de Alkmaarse burgemeesters, hoefden ditmaal niet al te diep in de buidel te tasten want het instrument werd geschonken door een adellijke dame, Jonkvrouw Johanna Geertruida le Chastelain. Zij betaalde maar liefst 8000 gulden, de totale bouwkosten vielen echter nog hoger uit: ruim 9578 gulden. De cartouche met

Het orgel van de Kapelkerk na de restauratie van 2004 [foto: Rob van Wilgen]

de tekst die aan deze schenking herinnert bevindt zich nog steeds op orgelkas, evenals de wapens van de vier regerende burgemeesters van 1762: Mr. Nanning Hendrik Daey, Carel de Dieu, Adriaan Baart en Jonkheer Jacob van Cats. Op 16 december 1762 werd de herbouwde Kapelkerk feestelijk in gebruik genomen en werd ook het orgel voor het eerst bespeeld. Hieraan herinnert ook een potloodopschrift aan de binnenzijde van het orgel: ‘Den 16 December 1762 is dit orgel voor de eerste maal onder de Godsdienst gebruykt en de nieuw gebouwde Kerk op den selvdn dag ingewijd door Cornelius Stuurman oudste Leeraar’. Het zeer fraaie beeldhouw- en snijwerk in rococostijl werd vervaardigd door Asmus Frauen (1707-1779) uit Amsterdam en Willem Straetmans afkomstig uit Brussel (overleden te Alkmaar in 1776). De monumentale orgelkas met ombouw in classicistische stijl werd geleverd door de stad. Wellicht dat de toenmalige stadstimmerbaas Albert Jansz. van Panders (ca. 1713-1781) verantwoordelijk was voor het opmerkelijke ontwerp, dat de gehele westmuur van het schip van de kerk vult. De ombouw met zuilen en gebogen fronton roept onmiskenbaar associaties op met barokke gevels. Ook zal de classicistische orgelkas van het Van Hagerbeer/Schnitger-orgel van de St. Laurenskerk, dat Müller en Van Panders beide goed kenden, voor de nodige inspiratie gezorgd hebben.

Ook dit fraaie orgel, Christian Müller’s laatste opus, heeft de eeuwen glansrijk doorstaan

en legt in klank en uiterlijk getuigenis af van het meesterschap van zijn makers. De belangrijkste renovatie werd in 1882 uitgevoerd door de Alkmaarse orgelbouwer Lodewijk Ypma, die ondermeer de klaviatuur van de achterzijde naar de zijkant verplaatste. Tussen 2001 en 2004 werd het instrument door orgelbouwer Flentrop grondig gerestaureerd. Uitgangspunt daarbij was de technische aanleg die Ypma had gecreëerd, het klankbeeld wordt echter volledig bepaald door het schitterend klinkende pijpwerk van vader en zoon Müller!

Orgels in schuilkerken

Na de alteratie (deze vond in Alkmaar in juni 1572 plaats) werden de twee belangrijkste kerkgebouwen van de stad, de Grote Kerk en Kapelkerk, toegewezen aan 'de Gereformeerden' voor het houden van hun kerkdiensten. De Rooms-Katholieken moesten sedertdien hun toevlucht zoeken in bescheiden schuilkerken die in de 18de eeuw stuk voor stuk van orgels werden voorzien; de Goudse organist Joachim Hess noemt er in zijn orgelbeschrijvingen uit 1774 vier: De Dominicusstatie aan de Baangracht (ook wel de Banenkerk genoemd) en de Laurentiusstatie aan de Diggelaarssteeg bezaten beiden orgels van Johann Theodor Gilman (uit 1758). De Kroniek van Alkmaar meldt dat het orgel van de Laurentiusstatie op 10 september 1758 'sijn suyper en sierlijk geluyt voor 't eerst aan de gemeente en verdere toehoorders heeft laeten hooren'. Op 27 september werd het instrument 'in presentie van de voornaemste [muziek-]liefhebbers' door stadsorganist Adrianus Winkel

*Boven: Het orgel van de Evangelisch Lutherse Kerk .
Onder: Het orgel van de Remonstrantse Kerk
[foto's: Rob van Wilgen]*

gekeurd en 'in alle deelen volledig bevonden'. De Mathiasstatie aan de Jacobsstraat en de drukbezochte Franciscusstatie aan de Schoutenstraat bezaten orgels van resp. Johannes Strümpfler (1758) en Pieter van Assendelft (1745).

In de zestiger jaren van de 19de eeuw werden deze vier kerkjes gesloten en vervangen door twee grote nieuwe parochiekerken in neogotische stijl: de Laurentiuskerk (1861) aan het Verdronkenoord en de Dominicuskerk (1866) aan de Laat. De schuilkerkorgels werden verkocht en verhuisden naar elders.

Ook andere geloofsrichtingen stichtten hun schuilkerken en lieten er orgels plaatsen. Drie zijn er tot op heden nog in gebruik: de Lutherse, Remonstrantse en Doopsgezinde Kerk. Deze bescheiden kerkjes met hun fraaie interieurs behoren tot de verborgen schatten van de Alkmaarse binnenstad.

De Evangelisch Lutherse Kerk aan de Oudegracht, gebouwd in 1692, is daarvan de grootste. In 1755 kreeg deze kerk een orgel dat door inzameling van giften was bekostigd. De ingebruikname op 18 juni van dat jaar moet een groot feest geweest zijn; de 'Nederlandsche Jaerboeken' van augustus 1755 brengen er een uitvoerig verslag van. Hieruit een gedeelte: 'In den namiddag, ten half vier uren, werden de Deuren der Kerke geopend, daer de toevloed der Menschen van allerhande Rang, Waerdigheid en Stand, zoo groot was, dat de Muuren van 't Gebouw de te samen gekomen Menigte niet konden omvatten. Op het gegeven teken door den Voorzanger, werd een grootsch en deftig Kunstmuzyk, door ervaren Muzikanten van Amsteldam, hier toe verzocht, aengeheven. De Trompetten, Waldhorens, Keteltrommen, Violen en Dwarsfluit lieten zich zoo wel als het Orgel hooren. Na een geruimen tyd werd het Muzyk der Speeltuigen met de levendige Stemmen gepaard en hiertoe de CL Psalm gekozen. Onder dezen Lofzang beklom de Leeraer Everardus Schutterup den Predikstoel en wijdde het Orgel in door eene Redevoeringe over de Zangkunde; waer na wederom de liefvelijcke toonen der Speeltuigen gehoord werden, tot dat de openbare Plegtigheid een einde nam, met andermael de Stem hier by te voegen, door het Zingen der twee laetste Verzen van het Luthersch Kerkgezang, dat met de woorden 'Hoe schoon licht ons de Morgenster' aenheft. Vervolgens werden de kunstminnaers in de Kerkekamer zeer minzaam ontvangen, en, na het scheiden der Vergaderinge der andere Toehoorders, wederom in de Kerke met gesloten Deuren, op een keurig Muzyk onthaeld. Toen dit een einde genomen had, bewees Ds. Schutterup hun zyne Dankbaerheid met een deftige Maelyd'. De rede van Ds. Schuttrup werd kort daarna gedrukt bij stadsdrukker Jacob Maagh. Eén ding vergat men te vermelden: de bouwer van het orgel! Onderzoek heeft echter uitgewezen dat dit waarschijnlijk Pieter en/of Christian Müller geweest zijn (zij bezochten wanneer zij als 'Stads Orgelonderhouders' in Alkmaar werkzaam waren regelmatig de diensten in de Lutherse Kerk, Pieter Müller is er zelfs getrouwd). Het orgel bleef zeer goed bewaard en werd rond 1875 door de Alkmaarse orgelbouwer Lodewijk Ypma vergroot met een tweede klavier. In 1977 restaureerde Flentrop Orgelbouw het instrument.

De Remonstrantse Kerk aan het Fnidsen, gebouwd in 1658, heeft zijn schuilkerkarakter geheel behouden. Het eerste orgel werd in 1725 geschonken door twee gemeenteleden, ten behoeve van het psalmzingen. De nieuwbenoemde organist, Rijk Dirksz., kreeg, en dat is bijzonder, in 1726 van de kerkmeesters een tweeklaviers pedaalclavichord in bruikleen om zich op te bekwamen. Studeren op kerkorgels was destijds namelijk

Het orgel van de Doopsgezinde Kerk aan de Koningsweg
[foto: Rob van Wilgen]

bewaard en konden toen weer worden aangesloten; na vele jaren kreeg het orgel zijn longen weer terug!

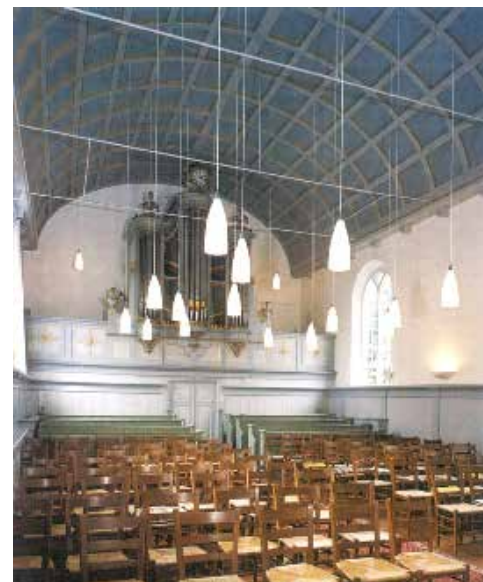
De Doopsgezinde Kerk aan de Koningsweg werd gebouwd in 1617 op initiatief van de bekende voorganger Hans de Ries. In 1819 werd aan deze kerk een kabinetorgel geschonken, dat getuige de bewaard gebleven beschrijving door Müller gemaakt zou kunnen zijn. Orgelmaker Deytenbach leverde hiervoor een fraai front, dat echter louter als decor diende. In 1867 werd hierachter een nieuw tweeklaviers orgel gebouwd door de firma Flaes en Brünjes, dat grotendeels bewaard is gebleven.

Tot zover het overzicht van de historische orgels van de Alkmaarse binnenstad. Het is niet verwonderlijk dat in een stad die op orgelgebied zo rijk bedeeld was op een gegeven moment ook orgelbouwers neerstreken.

ALKMAARSE ORGELBOUWERS

In 1853 vestigde zich de orgelmaker Lodewijk Ypma (1813-1887) in Alkmaar, afkomstig uit Bolsward. Hij vestigde zich in een bedrijfspand aan de Wagenweg en ontwikkelde met name in Noord-Holland vanaf 1860 een grote productiviteit. Vrijwel alle Alkmaarse orgels heeft hij in de 19de eeuw onderhouden en/of gerenoveerd. In de Hervormde Kerk van Oudorp bevindt zich een fraai orgel van zijn hand uit 1877, dat in 1981-82 werd gerestaureerd door de voortzetter van het bedrijf: Jos Vermeulen Orgelbouw. Deze orgelbouwer had de zaak in 1900 overgenomen van de weduwe van Ypma, Anna Elisabeth Lucas. In Alkmaar vinden we orgels van Vermeulen ondermeer in de St. Jozefkerk, de Don Boscokerk (1961) en de Pius X-kerk (1968). In 1987 werd Vermeulen

verboden, oefenen deed men thuis. Rijk Dirksz. diende zich echter wel voor minstens vier jaar als organist aan de Remonstrantse Kerk te verbinden, behalve als hij ‘organist mogt worden van de Kapel[kerk]’. In 1788 blijkt het orgel in slechte staat te verkeren. Aanvankelijk werkte Dirk Johan Baars uit Amsterdam aan het instrument (van hem stamt wellicht nog het onderfront in de balustrade), daarna orgelmaker J.C. Deytenbach. Kennelijk waren de Remonstranten niet tevreden met het resultaat, want in 1792 blijkt Johannes Strümpfler uit Amsterdam een nieuw éénklaviers orgel geleverd te hebben. Dit instrument siert de kerk nog steeds en heeft na een grondige restauratie door Flentrop Orgelbouw in 1994-95 zijn klankschoonheid weer geheel herwonnen. Bijzonderheid: de oorspronkelijke blaasbalgen bleven

Links: Het Ypma-orgel uit 1877 in de Hervormde Kerk te Oudorp [F. de Jong]. Rechts: het orgel van Vermeulen in de Don Boscokerk afkomstig van een Ansichtkaart (anoniem, 1961) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

Orgelbouw ondergebracht bij Flentrop Orgelbouw te Zaandam en werd het pand aan de Wagenweg verlaten.

Ypma's meesterknecht, Bernard Pels, startte in 1903 met een eigen orgelmakerij in Alkmaar. Zijn zoon Anton, die hem in 1933 opvolgde, bouwde het bedrijf uit tot een van de grootste in Europa! In 1964 vond een fusie plaats met orgelmakerij Van Leeuwen uit Leiderdorp. Tot 1970 was het bedrijf gevestigd aan het Wolfpad, momenteel is Pels & Van Leeuwen gevestigd in Den Bosch. Pels-orgels vinden we in Alkmaar ondermeer in de Laurentiuskerk (1950) en de Vrijheidskerk (1969).

ALKMAARSE STADSORGANISTEN EN HUN MUZIEK

Ten tijde van de Republiek (1572-1795) was de functie van stadsorganist de meest prestigieuze positie die een musicus in Holland kon bereiken. Ook in Alkmaar waren de organisten van de Grote Kerk in deze periode in stedelijke dienst. Hun takenpakket was aanzienlijk: dagelijks verzorgden zij openbare bespelingen in de Grote Kerk, begeleidden zij de vele kerkdiensten, gaven carillonbespelingen (viermaal een uur per week: tweemaal op het carillon van de Waagtoren en tweemaal op het carillon van de Grote Kerk), gaven leiding aan het muziekcollege en muzieklessen aan de burgerij. Verder verzorgden ze het klein onderhoud (zoals het stemmen van tongwerken) aan de stadsorgels en het stadsclavecimbel dat in de zaal van het muziekcollege aan de Gasthuisstraat stond en zorgden ze voor het versteken van de speeltrommels van de carillons zodat er regelmatig nieuwe melodieën over de stad klonken.

Over wat de Alkmaarse stadsorganisten/klokkenisten in deze periode speelden zijn we redelijk goed geïnformeerd. Na de kerkdienst moesten er het liefst Psalmvariaties

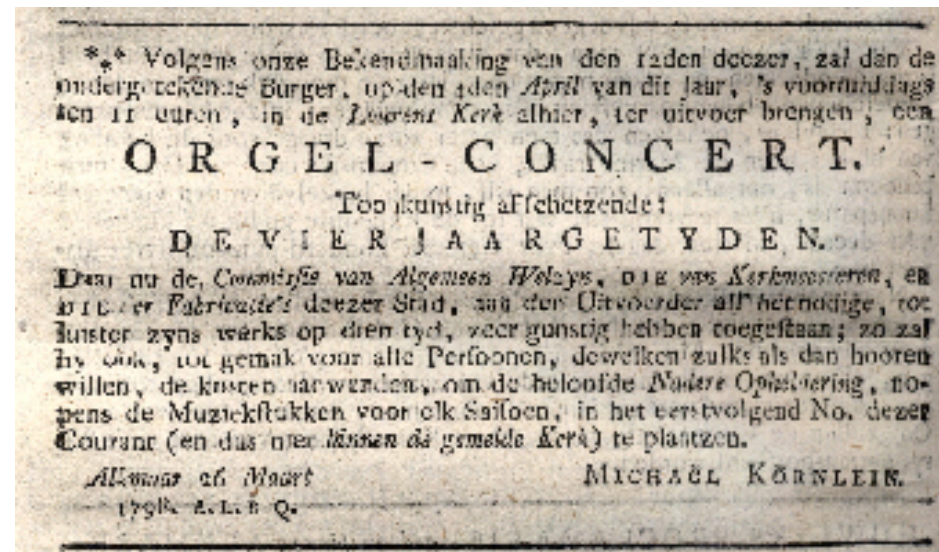

De zaal van het muziekgezelschap Harmonie aan de Gasthuisstraat tijdens een concert met publiek (Annotatie: opgericht 1727, met vergunning der regeering gemaakt in het voormalig brouwhuis van het oude begijnhof, in 1795 gekocht door de leden, in 1847 door de stad gekocht tot oefenzaal der schutterij, in 1854 aan het Rijk afgestaan en ingericht tot directeurswoning van het Huis van verbetering en Opvoeding) J.A. Crescent, 1796) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

klinken, bij de openbare klokken- en orgelbespelingen bepaalde de organist zelf de keuze. Zeer bijzonder is dat van de verstoken muziek op de speeltrommel van het Waagtorencarillon een lijst bewaard is gebleven over de periode 1688 - 1727, waardoor we precies weten wat er toen geklonken heeft! Naast veel Psalmen en Gezangen waren dat bekende liedjes, variërend van 'Stijntje is een moije meid' tot 'Wilhelmus van Nassouwen'. Ook composities en bewerkingen van de stadsorganisten zelf komen we er in tegen. Het overzicht begint met de inwijding van het nieuwe carillon op 26 oktober 1688. Toen speelde stadsorganist Gerhard van der With het volgende programma, dat model zou kunnen staan voor de carillon- en orgelbespelingen uit die tijd:

*Psalm 65, Bellinde, Petite bergère, Wilhelmus van Nassouwen,
Ballet van Alkmaar, Ontset van Alkmaar, Lofzang van Maria.*

De bespeling duurde van 3 tot 4 uur 's middags, dat wil zeggen dat de zeven melodieën elk gemiddeld ruim 8 minuten lang gevarieerd werden. Alles werd geïmproviseerd, bladmuziek hadden deze vakmensen niet nodig! Ook bij sollicitaties naar de functie van stadsorganist/klokkenist werd uitsluitend om improvisatie gevraagd en luisterde een commissie, die bestond uit Alkmaarse muzikliefhebbers, welke kandidaat met zijn speelkunst 'de burgerije wel het meeste contentement [voldoening] soude geven'.

De aankondiging van Körnlein's orgelconcert uit de Alkmaarse Courant [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

De carillon- en orgelbespelingen waren tenslotte een vorm van publiek vermaak én een muzikaal visitekaartje van de stad!

Ruim een eeuw later, op 26 maart 1798, plaatste stadsorganist Michael Körnlein een annonce in de Alkmaarsche Courant. Enkele dagen later, op 2 april, volgde er nog een nadere opheldering en het volledige spectaculaire programma (zie pagina 76).

Anno 1798 dus geen Psalm- en liedvarianties meer, maar muzikale toonschilderingen! De tijden waren veranderd: er moest entree betaald worden en het publiek werd verzocht te gaan zitten ipv. rond te wandelen. De orgels werden gebruikt om veldslagen, onweders en in dit geval de vier jaargetijden op uit te beelden. Körnlein vond het echter wel nodig om de Alkmaarders van tevoren via de krant voor te bereiden op de 'vreemde geluiden' die zouden klinken en stelde de luisteraars alvast gerust: dit geschiedde namelijk door een 'buitengewone combinatie en behandeling van de uitmuntende registers'!

Het grote orgelrepertoire van componisten als Sweelinck, Buxtehude en Bach, dat op de Alkmaarse orgels zo ideaal te vertolken is, was toen nog volslagen onbekend. Pas vanaf het midden van de 19de eeuw zou deze muziek worden uitgegeven en begonnen organisten dit repertoire te spelen. Tot die tijd werd vrijwel alles geïmproviseerd of speelde men bewerkingen. Vandaar dat er van de Alkmaarse stadsorganisten geen orgelcomposities bekend zijn. Wel gaven zij soms voor de 'liefhebbers der musicq' klaviermuziek uit, waarmee we een indruk krijgen van hun compositorische vaardigheden. Gerhardus Havingha (1696-1753) bijvoorbeeld publiceerde in 1725 acht suites voor clavecimbel of spinet (opgedragen aan de Alkmaarse burgemeesters) [evt. afb. titelpagina uit facs. editie] en van zijn latere opvolger Frederik Willem Michelet (1722-1773) zijn gedrukte clavecimbelsonates en een psalmboek bewaard gebleven. Hun orgel improvisaties zijn vervlogen, maar de instrumenten die zij en vele anderen voor én na hen bespeelden

klinken nog in alle glorie en vormen een internationale trekpleister van formaat: Alkmaar Orgelstad!

NADERE OPHELDING
Nopens de Muziekstukken, geschikt voor de *Musikants Afteetsting* der
vier Jaargetyden, van het
ORGEL-CONCERT.
op Woenstag den 4den dezer 's morgens ten 11 uren, in de *Groote*
of *Louwer Kerk* der stad *Alkmaar*.

L E N T E.

De bewegingen des Krygvolks, meestentyds in het begin van dat
saisoon voorvalende; zal dus met nieuwe militaire Muziek begonnen
worden.

Z O M E R.

1) Herder- en Herderinne-Zang, met voor- en tuschen-spel, gevolgd
van een Chorus. 2) De Veldvreugd, met Schalmeijen, Lier, Trian-
gel en Tambourin. 3) Heiderlyk Avonavermask, met Flute à Bec,
Viote de Gambe en Staven-spel.

H E R F S T.

Eene Jager-Parade, met ondermengde Jagthoorn.

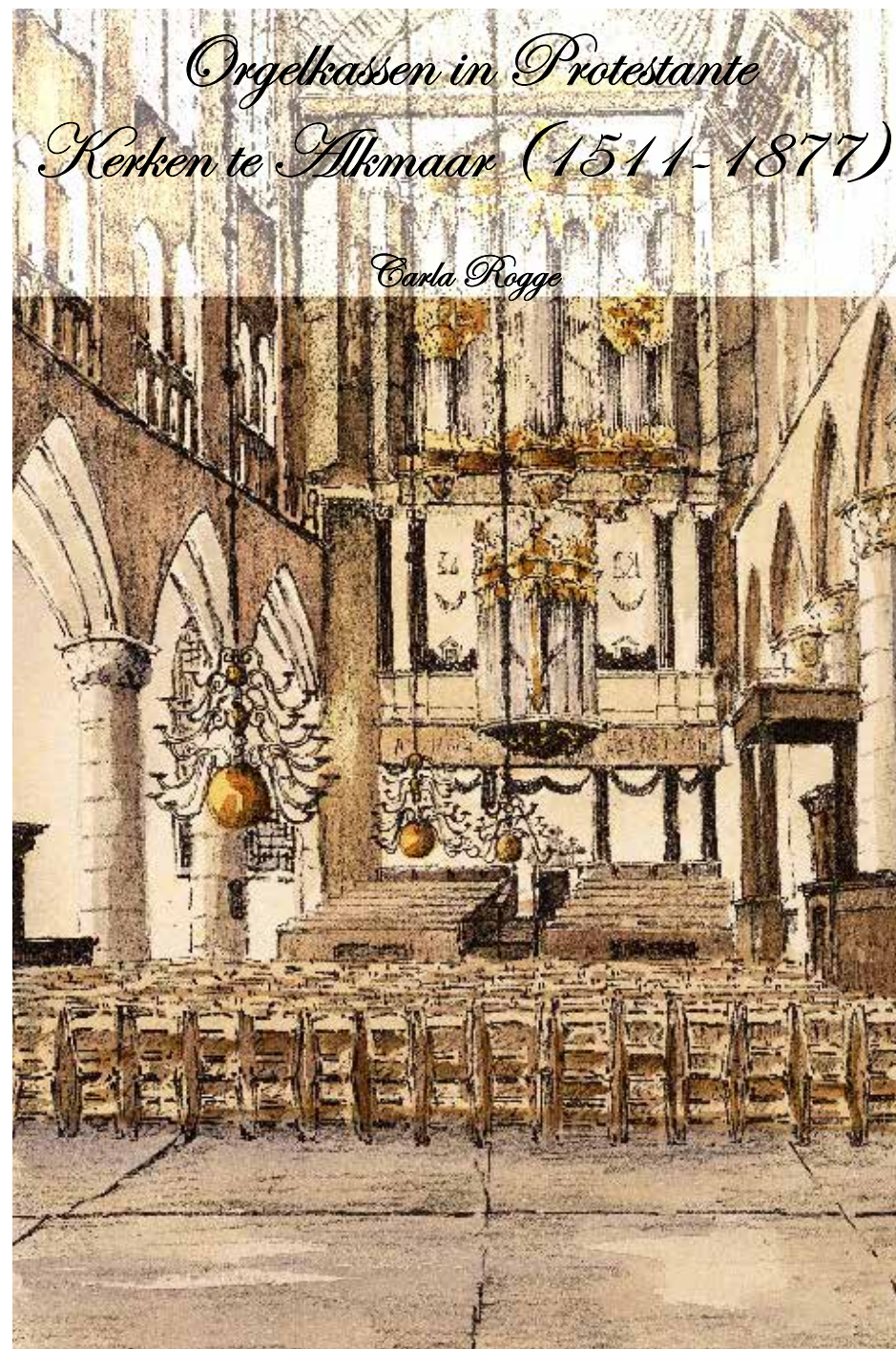
W I N T E R.

Aldershande vreedde Ball-Stukken, gedeeltelyk met het volle Orgel-
werk uitgevoerd wordende.

NODIGE AANMERKINGEN.

1) Ten half elf uren wordt alsdan de *Zuider-Kerkdeur* geopend,
voor elke Persoon; mits by derzelver intrude één Schelling Hollandsch
betaalende. 2) Midlerwyl dat alle Toehoorders plaats neemen, en zich
de Dames met sloopen bedienen laaten, zal de *Uitvoerder*, tot op het
siaan van 6 uren, *Orgel-Fantafie* spelen. 3) Hoe vreemd ook de ge-
luisten mogen voor ooren, dewelken als dan uit *Alkmaars* prachtig Or-
gelwerk zullen gehoord worden, — echter zal alles maar door buitengewo-
woone combinatie en behandeling van deszelfs uitmuntende Registeren
verricht worden.

Het programma van Körnlein's orgelconcert uit de *Alkmaarse Courant*
[Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

Tot de meest feestelijke objecten in de protestantse kerken in de Alkmaarse binnenstad, behoren de historische orgelkasten: de kasten waarin het pijpwerk van de orgels opgesteld staat. Dat feestelijke karakter wordt vooral bepaald door de voorzijde: het orgelfront. Te denken valt zowel aan de plastische hoofdvorm met naar voren springende torens, als aan de rijke decoratie met festoenen (slingers van bladeren, bloemen en vruchten of doeken), musicerende of zingende putti (zonder vleugeltjes gaat het om kinderfiguurtjes, met vleugeltjes om engeltjes), vazen en allerlei krullend ornament.

Vaak wordt het feestelijk aanzien nog vergroot door de toepassing van bladgoud, zoals op het blinderingswerk: de in ajour uitgevoerde versieringen die de lege ruimtes aan het oog onttrekken. Dit om een mooi, gesloten orgelfront te realiseren, zonder storende lege plekken.

Bij de behandeling van de orgelkasten komen ook de bijbehorende orgelbalkons aan de orde, bijna steeds voorzien van een gesloten borstwering in plaats van balusters. Soms werd tegelijk met orgelkas en orgelbalkon ook een nieuwe entree deur of een compleet nieuw portaal gebouwd in bijpassende stijl.

Er is een tijd geweest dat het gebruikelijk was om de orgelkasten aan de voorzijde af te sluiten door middel van luiken. Ook zij kunnen een feestelijke uitstraling krijgen, bijvoorbeeld door een schildering van musicerende of dansende figuren.

Achtereenvolgens worden hier behandeld: de orgelkasten in de Grote Kerk (1511 en 1639-1646), de Lutherse Kerk (1754-1755), de Kapelkerk (1760-1762), de Remonstrantse Kerk (1788-1792) en de Doopsgezinde Kerk (1819). Tevens passeren de orgelkasten van de twee oude hervormde kerken van de sinds 1972 bij Alkmaar behorende dorpen Koedijk (1867) en Oudorp (1877) de revue.

ALKMAARSE VOORKEUR

Bij de bestudering van de diverse Alkmaarse orgelkasten bleek dat er gedurende de periode 1511- 1877 een voorkeur heeft bestaan voor een bepaald type orgelfront, dat steeds weer werd toegepast, ongeacht de geloofsrichting en ongeacht de bouwstijl van dat moment. Het is het traditionele vijf- delige Hollandse orgelfront, met de naar voren springende torens voor de langste en dikste pijpen. Gebruikelijk is een hoge middentoren en wat lagere zijtorens. Tussen de torens bevinden zich de nog lagere, vrij smalle velden waarin de kleine, smalle pijpen staan (soms in twee of meer etages boven elkaar). Die tussenvelden lopen aan de bovenzijde schuin omhoog, en vormen zo een vloeiende verbinding van de lagere zijtorens naar de hoge middentoren. Het oudste voorbeeld voor al die latere orgelfronten in Alkmaar is dat van het beroemde laatgotische koororgel in de Grote Kerk (1511).

Een tweede toonaangevend voorbeeld voor de ontwerpers van Alkmaarse orgelkasten is de Hollands classicistische kas van het grote westorgel, eveneens in de Grote Kerk (1639-1646). Hier echter is het niet de hoofdvorm van die kas geweest die navolging vond, maar vormden de diverse onderdelen een bron van inspiratie. Zo worden de slanke klauwstukken die het orgelfront flankeren veel nagevolgd, al is de detaillering heel verschillend. Een ander veel nagevolgd element zijn de festoenen aan de onderzijde, al geldt ook hier dat de detaillering een heel verschillende kan zijn. Tenslotte moet gewezen worden op de naakte putti die de torens bekronen. Op het westorgel in de Grote

Kerk houden zij o.a. slingers vast. Musiceren of zingen doen zij daar niet. Maar op het bijbehorende orgelbalkon zijn wel musicerende en zingende putti afgebeeld, namelijk in het ajourwerk dat de overigens gesloten borstwering van het orgelbalkon bekroont. Zij vallen daar echter niet of nauwelijks op.

Zingende en musicerende putti (vaak met kleine vleugeltjes) worden vanaf ca. 1730 steeds meer toegepast op in het oog springende plaatsen op orgelfronten toegepast, met name ter bekroning van de torens. Het oudste bewaard gebleven voorbeeld in Alkmaar is in de Kapelkerk (1760-1762). Latere voorbeelden zijn in de Remonstrantse Kerk (1788-1792), in de Doopsgezinde Kerk (1819). Als laatste kreeg de Hervormde Kerk van Koedijk zo'n door musicerende putti bekroond orgelfront (1867).

VAN COVELENS-ORGEL (GROTE KERK, 1511, ORGELBALKON UITGEBREID 1703)

De Grote Kerk in Alkmaar is een van de weinige kerken in ons land, die beschikt over een kerkorgel in een laatgotische kas. De kas (1511), ontworpen door Jan van Covelens,

Detail van het orgelbalkon van het Van Covelensorgel. Te zien is het deel van 1511 met wapens en rankensnijwerk [foto: Rob van Wilgen]

is een vroeg voorbeeld van een kas met een front met drie naar voren springende torens: een hoge middentoren en wat lagere zijtorens. In die torens staan de langste en dikste pijpen opgesteld. Gebruikelijk is zeven pijpen aan de voorzijde, met de allerlangste en allerdikste in het midden. De lengte van de langste pijpen van dit orgel is zes voet, dat wil zeggen ca. 1.80 m. Opmerkelijk is dat de middentoren

hier spits is en de zijtorens rond. Vaak is dat omgekeerd, bijvoorbeeld bij de orgelkas uit Harenkarspel (ca. 1530), die al jarenlang in het Amsterdamse Rijksmuseum hangt, maar ook bij de Alkmaarse orgelkasten uit de 18de eeuw. Tussen de torens bevinden zich de velden met de kortere, dunnere pijpen. Hier is sprake van tweedelige velden, dat wil zeggen dat er twee rijen pijpen boven elkaar staan opgesteld. De kas kan worden afgesloten door twee brede deuren waarvan de hoofdvorm die van het front volgt. De deuren dragen geen geschilderde voorstelling en ook geen geschilderd ornament.

Tot de bijzonderheden behoren de opzetstukken op de torens: een opengewerkte achtzijdige torenbekroning met open peerspits op de middentoren en opengewerkte naaldspitsen op de zijtorens. Rondom deze hoog opgaande objecten, ontleend aan de kerktoerenarchitectuur, staan lagere sierbekroningen, waarvan de hoofdvorm wordt bepaald door een laatgotische ezelsrugboog.

Een andere bijzonderheid wordt gevormd door het orgelbalkon met boogvelden,

waarbinnen wapenschilden zijn afgebeeld tegen een achtergrond van laatgotisch rankwerk. De boogvelden worden gescheiden door slanke, rijk bewerkte zuiltjes, eveneens in laatgotische stijl. Het balkon kreeg in 1703 een uitbreiding, ook voorzien van boogvelden met wapenschilden, echter zonder achtergrond van rankwerk.

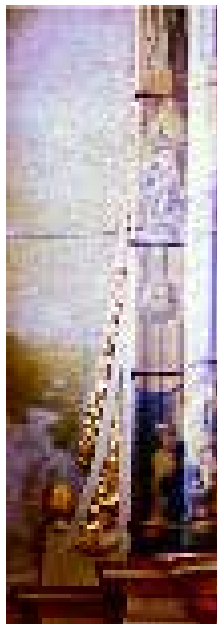
VAN HAGERBEER/SCHNITGER-ORGEL IN KAS JACOB VAN CAMPEN (GROTE KERK, 1638-1642)

Het grote orgel in de Grote Kerk heeft ook de grootste kas. Dat is de kas van het hoofdwerk van het orgel (waar de grootste pijpen 24 voet lang zijn). Daaronder bevindt zich een veel kleinere kas, die van het zogeheten rugwerk (waar de grootste pijpen 8 voet lang zijn). Beide kassen zijn opgenomen in een indrukwekkend, architectonisch opgezet ensemble, ontworpen in Hollands classicistische stijl door de toonaangevende architect Jacob van Campen. Het is een ensemble in drie lagen, dat de gehele westwand van de middenbeuk van het kerkgebouw beslaat. Het was de eerste keer in ons land dat er zo'n wandvullend orgelkas-ensemble, volgens één concept ontworpen, tot stand kwam. Dat concept zou vooral bij de grote stadsorgels navolging vinden, zoals in de Nieuwe Kerk in Amsterdam (1655, ook met front van Van Campen). In Alkmaar zelf zou het nog één keer worden nagevolgd, namelijk in de Kapelkerk (1760-1762).

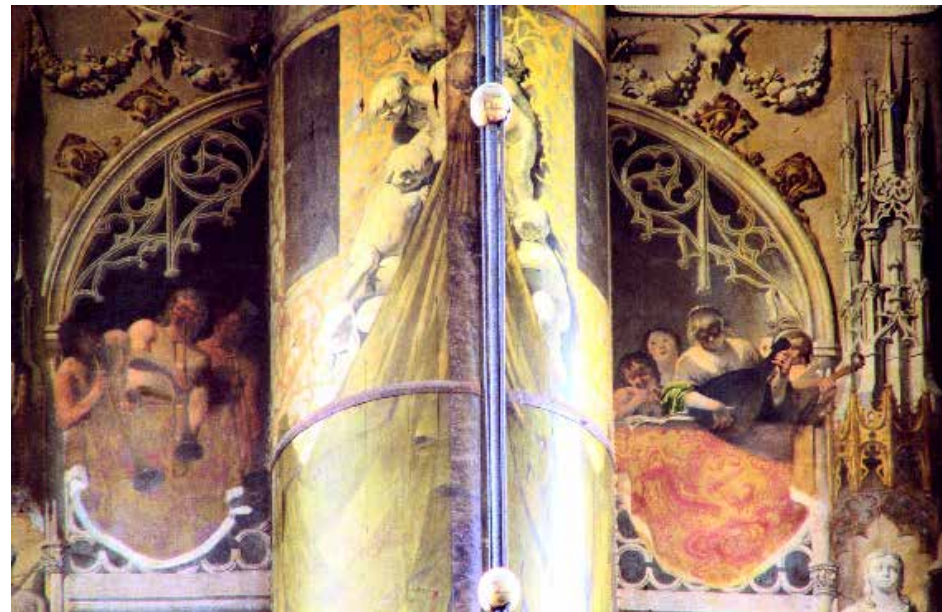
De eerste twee lagen laten een samenstel van zuilen en pilasters zien, in de eerste laag van de Ionische orde, in de tweede laag van de Corinthische orde. In de eerste laag is bovendien een deur die leidt naar de toren (daar bevindt zich de trap naar boven voor de organist en de balgentreders).

Langs de bovenrand van de eerste laag bevindt zich een reeks festoenen. In het fries erboven staat de Latijnse tekst: *Ad solius dei gloriam* (Tot eer van de enige God).

Op de tweede laag bevindt zich een orgelbalkon met gesloten borstwering. In het midden daarvan is de kleine orgelkas van het rugwerk. Het front laat de in Alkmaar bekende opbouw zien van drie torens met tussenvelden. Op het eerste gezicht lijkt het te gaan om een gewoon vijfdelig orgelfront, maar in dit geval worden de torens geflankeerd door smalle, extra velden aan

Links: detail van het Van Hagerbeer/Schnitger-orgel. Klauwstuk aan de linkerzijde van het orgel. Rechts: Het gehele orgel met gesloten luiken [foto: Joop Elsinga]

Detail van het grote orgel [foto: Joop Elsinga]

de buitenzijde, zodat er een zevendelig front is ontstaan. Bovendien zijn de torens en de tussenvelden allen even hoog, zodat er een doorlopende bovenlijst kon komen, in overeenstemming met de classicistische idealen van Jacob van Campen.

Bijzonder is de decoratie onder de torens van het rugwerk: onder elke toren is een engel te zien, die als het ware uit een omkranste voluut naar voren komt en die met hoofd en vleugels de toren ondersteunt. De drie voluutengelen vormen samen het soffiet van het rugwerk. Het was de eerste keer in ons land dat zo'n soffiet werd toegepast. Daarna zouden er nog vele volgen, zowel in Alkmaar als daarbuiten, echter meestal veel eenvoudiger van opzet.

Bijzonder is ook de bekroning van de drie rugwerktorens. Op de middelste toren staat het hoofdmotief: zeven pijpen bijeengehouden door een slang die zichzelf in de staart bijt: symbool voor de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, die niet overwonnen kunnen worden, een geschikt siermotief voor een stad die als eerste stand wist te houden tijdens het beleg van de Spanjaarden (1573) in de Tachtigjarige Oorlog. Op de zijtorens staan groepjes putti. Elke putto staat symbool voor één provincie. Links de zeven noordelijke provincies die zich wisten te bevrijden van de Spanjaarden en die samen de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden vormden, rechts de vijf zuidelijke provincies die in Spaanse handen bleven.

De derde laag wordt geheel in beslag genomen door de grote orgelkas van het hoofdwerk. Ook hier is weer de hoofdopzet van het vijfdelig orgelfront met drie torens herkenbaar. Echter, hier worden de zijtorens niet alleen aan de buitenzijde maar ook aan de binnenzijde geflankeerd door een smal extra veld met kleinere pijpen, zodat er een negendelig front is ontstaan. Door de toepassing van een zelfde soort blinderingen zijn

de extra velden visueel duidelijk met de torens verbonden. Ook hier zijn de torens even hoog als de tussenvelden, zodat ze aan de bovenzijde afgesloten kunnen worden door een doorlopend, breed, geprofileerd lijstwerk. Daarboven is een groot driehoekig fronton dat het geheel bekroont. Hierin is o.a. het stadswapen van Alkmaar aangebracht, Zo'n driehoekig fronton ter bekroning van het hele orgelfront was destijds iets bijzonders en dat is het gebleven. In Alkmaar zelf is het in de hier behandelde periode niet meer toegepast. Wel opgang maakte een andere bijzonderheid: de toepassing van slanke klauwstukken terzijde van de hoofdwerkkas. Maar de hier toegepaste decoratie met o.a. bloemslingers langs de randen (zoals bijvoorbeeld ook op klauwstukken van Hollands classicistische halsgevels gebruikelijk is in de 17de eeuw) komt verder aan Alkmaarse orgelkassen niet voor.

Tot de bijzonderheden die ook verder niet nagevolgd zijn behoren de blinderingen van de hoofdwerkkas, waarin allerlei muziekinstrumenten verwerkt zijn.

Een andere bijzonderheid zijn de luiken. Die van het bovenwerk zijn aan de buitenzijde beschilderd door Cesar Boëthius van Everdingen met een thema uit de geschiedenis van David, de bekende bijbelse psalmendichter. Taferelen uit zijn levensverhaal worden vaker op orgelluiken verbeeld. Hier ziet men hoe David te voet koning Saul, die gezeten is op een wit paard, vergezelt bij zijn feestelijke intocht in Jeruzalem. Links van de koning en op een balkon boven hem zijn musicerende vrouwen en kinderen afgebeeld. Het gebruik om orgelkassen van luiken te voorzien, stopte in de loop van de 18de eeuw. In Alkmaar zijn er na het grote westorgel van de Grote Kerk geen nieuwe orgelkassen met luiken meer gemaakt.

MÜLLER-ORGEL (LUTHERSE KERK, 1754-1755)

De orgelkas van het Müller-orgel in de Lutherse Kerk maakt deel uit van een groter ensemble, dat ook een houten portaal met Ionische pilasters omvat en een orgelbalkon met borstwering.

*Detail van het rococo soffiet (onderzijde orgelkas) in de Lutherse Kerk
[foto: Rob van Wilgen]*

Het ensemble, uitgevoerd in de toen heersende Lodewijk XV stijl of rococo, is echter geen wandvullend geheel geworden, zoals bij het juist behandelde westorgel van de Grote Kerk en bij het nog te behandelen Kapelkerkorgel. Alleen het orgelbalkon beslaat de volle breedte van de gevel. De eigenlijke orgelkas heeft het bekende plastische orgelfront

met hoge middentoren en lagere zijtoren, waartussen holle tussenvelden. Het is het vroegste in Alkmaar bewaarde voorbeeld van een kas waarin het barokke motief van de holle tussenvelden (tussen de orgeltoren) te zien was. De toepassing van dit soort holle velden maakte de toch als plastische Hollandse orgelfronten nog plastischer, iets dat goed paste bij de barokke vormtaal van de Lodewijk XIV stijl van de eerste helft van de 18de eeuw en de daarop volgende Lodewijk XV of rococo stijl van het derde kwart van de 18de eeuw. De zijtoren worden geflankeerd door klauwstukken die opgebouwd zijn uit de karakteristieke rococo C-krullen. Die C-krullen zitten ook in het blinderingswerk. Op de middentoren staat een uurwerk met een ronde wijzerplaat, met daarop een zwaan, het bekende symbool van de Lutheranen. Op de zijtoren staan decoratieve bekroningen, opgebouwd uit C-krullen.

Onder de torens zijn bij wijze van soffiet grote rococo ornamenten aangebracht, die onderling verbonden zijn door kleine bloemslingers.

MÜLLER-ORGEL (HERVORMDE KAPELKERK, 1760-1762)

Evenals het Müller-orgel in de Lutherse Kerk (1754-1755) maakt de orgelkas van de Kapelkerk (1760-1762) deel uit van een groter ensemble, dat ook een houten portaal met een orgelbalkon met gesloten borstwering omvat en ook hier is het geheel uitgevoerd in de Lodewijk XV stijl of rococo.

Vader Christian en zoon Pieter Müller werkten er beiden aan mee. Het geheel is een wandvullend geheel geworden, net als bij het grote westorgel van de Grote Kerk. Daarbij is, in navolging van het voorbeeld van de Grote Kerk, gebruik gemaakt van forse zuilen en pilasters om

*De musicerende en zingende putti op het Müller-orgel in de kapelkerk
[foto: Rob van Wilgen]*

overigens lege muurvlakken te vullen. Het bijzondere ensemble telt twee lagen. De eerste laag laat een achterwand zien die geleed wordt door platte, pilasterachtige elementen met eenvoudige Dorische kapitelen. In het midden bevindt zich een boogvormig beëindigde dubbele deur. Langs de bovenzijde is een hoofdgestel met een fries met afwisselend triglieven (met twee groeven) en metopen (vlakke veldjes). Boven de dubbele deur kraagt het hoofdgestel naar voren uit. In het midden van de uitkraging is een cartouche in rococo omranding, waarop de naam van de schenker van

dit monumentale orgel is aangebracht: de weduwe Johanna Geertruida Le Chastelain. Erboven zit haar familiewapen, geflankeerd door twee griffioenen.

De tweede laag omvat het orgelbalkon met in het midden het orgel. Het balkon heeft een gesloten borstwering. De twee panelen onder het orgel bevatten elk twee wapenschildjes met de wapens van de vier burgemeesters, die bij de orgelbouw betrokken waren.

De eigenlijke orgelkas is net als het bijbehorende orgel betrekkelijk bescheiden van afmetingen, waarbij de langste orgelpijpen 8 voet zijn. Het front heeft de bekende vijfdelige hoofdopzet, waarbij de hoektorens zijn voorzien van een smal extra veld aan de buitenzijde, zodat er een zeventalig front is ontstaan (waarbij de opzet van het rugwerk van het grote westorgel van de Grote Kerk als voorbeeld diende). De middelste orgeltoren wordt bekroond door een fors stadswapen, geflankeerd door twee leeuwen. De beide zijtorens worden bekroond door musicerende en zingende putti: twee op elke toren. Rechts wordt harp gespeeld en viool, links wordt gezongen uit een muziekboek en wordt de maat geslagen. Zo'n tweetal putti op één toren (de ene putto zit, de andere staat ernaast) is iets heel bijzonders, zowel in Alkmaar als daarbuiten. Müller heeft dit concept een keer eerder toegepast, namelijk op de torens van het Begijnhofkerkorgel in Amsterdam (1752). Voorts komt men vergelijkbare tweetallen tegen op de zijtorens van het hoofdwerk van het orgel van de Oud- Katholieke Kerk in Den Haag (1726). Latere orgelkassen in Alkmaar laten wel musicerende en zingende putti zien, maar slechts één per toren.

De ruimte naast de eigenlijke orgelkas is gevuld door reusachtige Ionische zuilen. De buitenste worden geflankeerd door slanke klauwstukken, geïnspireerd op die van het hoofdwerk van het grote westorgel van de Grote Kerk. Versieringen, zoals aanwezig op het grote voorbeeld, ontbreken hier echter geheel.

De binnenste zuilen dragen een segmentbooglijst, die in het midden onderbroken wordt door het al genoemde stadswapen met de leeuwen. Uit de verte wekt deze lijst de illusie dat er sprake is van een orgelkasbekroning in de vorm van een gebroken segmentboogfronton. Andere orgelkassen met zo'n bekroning zijn verder niet bekend. Bijzonder is ook de beschrijving van het gehele ensemble. Tijdens de laatste restauratie van het kerkgebouw (2001/2005) bleek dat onder de lichte kleur van de restauratie van 1904 nog de oorspronkelijke afwerking uit de bouwtijd aanwezig was, met diverse kleuren marmerimitatie in de eerste laag van het ensemble en een mahoniehoutimitatie in de tweede laag. Die oorspronkelijke afwerking is thans opnieuw te zien.

BAARS- STRÜMPHLER-ORGEL (REMONSTRANTSE KERK, 1788-1792)

In de Remonstrantse Kerk bevindt zich op de galerij een orgelkas met bijbehorend orgel, waaraan begonnen is door D.J.Baars, maar waaraan de bekende orgelbouwer J.S. Strümphler het merendeel van het werk gedaan heeft. Het gaat om een orgelkas met bijbehorend galerijhek. Tegen het galerijhek is een sieronderfrontje aangebracht. Het geheel is uitgevoerd in de toen nieuwe Lodewijk XVI stijl, de eerste fase van de neoclassicistische stijl die tot in de 19de eeuw zou blijven bestaan. Zowel het grote orgelfront als het kleine sierfrontje eronder hebben dezelfde vijfdelige opbouw met de drie naar voren springende torens met grote pijpen en tussenvelden met twee etages kleine pijpen. De middentoren van het grote orgelfront is geschikt voor pijpen van 16 voet. De

Het orgel van de Remonstrantse kerk met vazen met muziekinstrumenten (boven) en het ajourwerk op het klauwstuk (palmbladeren met witte blaadjes) [foto's: Rob van Wilgen]

tussenvelden hebben geen holle vorm meer, zoals gebruikelijk in de tijd van de Lodewijk XIV en Lodewijk XV stijl, maar een rechte, zoals gebruikelijk in de tijd van het neoclassicisme. Kenmerkend voor het neoclassicisme is ook de toepassing van tandlijsten. Zowel aan het grote front als aan het sierfrontje als langs de bovenrand van de borstwering van de galerij komen ze voor.

Een bijzonderheid is dat de in Alkmaar gebruikelijke klauwstukken -ze flankeren zowel het grote orgelfront als het kleine sierfrontje- hier zijn opgebouwd uit ajour palmbladmotieven, waarin stijve, korte slingertjes van bladen en bloemetjes zijn ogenomen.

Voor het eerst zien we een Alkmaarse orgelkas waar op de torens siervazen zijn toegepast. Ze staan op de zijtorens van het sierfrontje, met ervoor enkele muziekinstrumenten. Links blaasinstrumenten met een viool (of gamba) en een luit, rechts nog meer blaasinstrumenten. Op de middentoren van het sierfrontje staat een harp, het bekende instrument van koning David, de dichter van de psalmen.

Op de zijtorens van het grote front zijn sierstukken waarop slingers met bloemen te zien en naakte putti die beiden op een bazuin blazen. Op de middentoren staat, schuin naar voren hellend (vanwege de geringe ruimte die beschikbaar is), een putto die de rechterhand (met trompet) omhoog heft, terwijl hij in de linker een stok met drie lintjes (?) eraan heeft.

DEYTENBACH-ORGELFRONT (DOOPSGEZINDE KERK, 1819)

Het orgelfront in de Doopsgezinde Kerk, vervaardigd door J.C. Deytenbach, was aanvankelijk niet bestemd als voorzijde van een complete orgelkas ter huisvesting van een compleet kerkorgel, maar diende slechts als sierfront waarachter een kabinetorgel kwam te staan. Al in 1867 is het kabinetorgel vervangen door een gewoon kerkorgel. Daartoe is het front aangevuld tot een volledige kas. Het front heeft dezelfde hoofdopbouw als dat in de Remonstrantse Kerk. De stijl is die van het neoclassicisme, compleet met tandlijst en parellijstjes. Opmerkelijk is de

verscheidenheid aantakken en blaadjes, o.a. eikenbladeren langs de zijkanten van de klauwstukken. Onderin die klauwstukken zijn grote margrietachtige bloemen.

Bovenop de middentoren staat een lier, het instrument van de Romeinse god Apollo en tevens symbool van de muziek in het algemeen. De lier als orgelversiering in plaats van de tot dan toe gebruikelijker harp van koning David, komt sinds het eind 18de eeuw veel voor.

Op beide zijtorens is een kleine putto aangebracht, gezeten op een kleine voluut. Vanaf de begane grond zijn ze nauwelijks zichtbaar. Of ze zingen of musiceren is niet duidelijk. Het lijkt erop of ze in het verleden iets hebben vastgehouden. Een bazuin? Een stokje? Of nog iets anders? Vergelijkbare putti op vergelijkbare voluten gezeten, komen voor op een orgelkas in de Doopsgezinde Kerk van Steenwijk. Van deze kas wordt vermoed dat hij uit een R.K. schuilkerk in Amsterdam komt. Wellicht komen de twee putti met hun bijbehorende voluut/zetels ook van een R.K. schuilkerkorgel, hetzij uit Alkmaar zelf, hetzij van elders. Het kleine spitse toelopende soffiet onder de middentoren is versierd met elkaar kruisende lauriertakken met daartussen een spitsovaal medaillon aan een lint met strik. In het medaillon staat de datum vermeld van de ingebruikname.

ANONIEM ORGEL

(KOEDIJK, HERVORMDE KERK, 1867)

De kleinste orgelkas die hier aan de orde komt en die hoorde bij een klein kerkorgeltje, heeft bestaan in de Hervormde Kerk van Koedijk. Ook hier was sprake van de

Boven: De putti op het orgel in de Doopsgezine kerk. Onder: Soffiet onder de middentoren van het orgel [foto's: Rob van Wilgen]

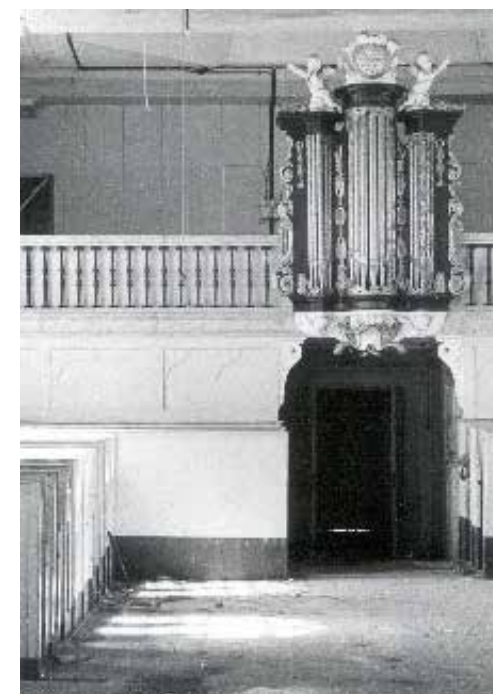
Boven: Koedijk; tekening van een straatje leidend naar de kerk, vanuit het noordwesten. (H. Tavenier, 1791).
Onder: Het orgel in de kerk van Koedijk tijdens de sloop (J.W. de Vries, ca. 1946) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

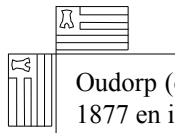
bekende hoofdopzet van het vijfdelig orgelfront met drie torens. Echter, tussenvelden met pijpen ontbraken, zodat er uiteindelijk een driedelig front overbleef. In plaats van tussenvelden met pijpen waren er twee houten zones, beiden voorzien van een verticale reeks ovale en andere decoraties. De kas werd geflankeerd door klauwstukken en de torens werden bekroond door bazuin blazende putti.

Toen de laatmiddeleeuwse kerk in 1947 werd afgebroken, verhuisde het orgel naar de nieuwe houten kerk. Op enig moment is het orgel weggehaald en alleen een fragment van de kas bleef als wanddecoratie bewaard.

YPMA-ORGEL (OUDORP, HERVORMDE KERK, 1877)

De orgelkas van de Herv. Kerk van

Oudorp (ook bekend onder de naam ‘De Terp’) stamt net als het bijbehorende orgel uit 1877 en is in late neoclassicistische stijl ontworpen door L.S. Ypma. Ook deze kas heeft weer het bekende vijfdelige orgelfront met drie torens, waartussen de in de 19de eeuw gangbare vlakke velden. Het front wordt, zoals gebruikelijk in Alkmaar, geflankeerd door klauwstukken. Bijzonder is dat deze op de uiteinden een vaas hebben staan in neoclassicistische stijl, waaruit bovenaan vlammetjes tevoorschijn komen. Zo’n vaas wordt een vlampot genoemd.

De beide zijtoren worden hier niet bekroond door musicerende en zingende putti, maar door neoclassicistische vlampotten, echter van een wat ander model dan bij de klauwstukken. Op de middentoren staat een ronde wijzerplaat, een motief dat in Alkmaar verder alleen voorkomt in de Lutherse Kerk.

Alkmaria victrix

gemeente **ALKMAAR**

Regionaal Archief Alkmaar

LES CANONNIERES

LA CAVALCADE HISTORIQUE

